

У ГЛИБ ВІКІВ

Інна Тарасенко

ЛОЇВ У ЛІТОПИСАХ І ХРОНІКАХ СЕРЕДИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст.

Історія міста Лоїв, одного з найважливіших на Сіверщині, у перші століття з часу його заснування залишається ще маловідомою та недослідженою, не виявлені ще всі основні джерела, котрі свідчать про нього. Дане повідомлення має на меті проаналізувати лише ті згадки про Лоїв, котрі зустрічаються на сторінках українських, частково й білоруських та польських літописів і хронік.

Отже, первісно Лоїв був відносно невеликим населеним пунктом, але швидко розвивався. Завдяки своєму вигідному стратегічному розташуванню при впадінні Сожу у Дніпро, на важливій переправі через Дніпро на відомих бродах, він, як і Любеч, був у полі зору державних і військових діячів Речі Посполитої та її сусідів. Особливо значимим Лоїв став після вибуху Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., оскільки від того, хто володів цим містом та його дніпровською переправою, залежав багато в чому результат протиборства між українськими повстанцями та Річчю Посполитою. Так, багато даних про Лоїв міститься у табірному щоденнику князя Януша Радзивила, польного гетьмана литовського, але оскільки ця фундаментальна пам'ятка тільки почала вивчатися і потребує окремої розвідки, ми до неї звертатися не будемо. Є свідчення про Лоїв і в документації українських повстанців, яка, на жаль, збереглася набагато гірше. Досить вказати на лист гетьмана Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея IV, писаний з Чигирина 26(16).04.1654 р. У ньому гетьман інформує свого союзника про ситуацію на фронтах і відзначає, що, згідно з отриманими ним даними, «ляхи...іше з більшою силою готуються до нового бою, а Радзивил наближається з військами до Любеча і Лоева». У зв'язку з цим, у разі, коли ці війська будуть просуватися далі, Хмельницький просив хана надати допомогу (1).

Якщо говорити про українські літописи, то на перше місце треба поставити класичну пам'ятку української історіографії, відому під умовною назвою літопису Самовидця. Її автором, за думкою переважної більшості дослідників, був Роман Ракушка - Романовський, учасник Національно-визвольної війни. Він пізніше став генеральним підскарбієм (у часи гетьманату Івана Брюховецького у 1663-1668 рр.), а на схилі життя - стародубським протопопом. Роман Ракушка-Романовський написав літописний твір, що охоплював події 1648-1700 рр. Саме ця пам'ятка вперше в українській історіографії містить згадку про Лоїв. Літописець подав відомості про битву під Ріпками у липні 1651 р., яка почалася під Лоевом, а закінчилася під Ріпками поразкою українських військ та загибеллю чернігівського полковника Мартина Небаби. Тут знаходимо оригінальну версію поразки повстанців. Самовидець, який взагалі, а особливо наприкінці життя, був досить критично налаштований щодо козацьких низів, поклав провину за поразку на самих повстанців, які мали контролювати переправу під Лоевом (там уже був Радзивил із своїми військами), стоячи на лівому боці Дніпра. Повстанці нібито злегковажили противника, не дбали про заходи безпеки, перебільшували свої сили, думаючи, що вони стали вже непереможними («зоставали безпечне, болшей бавячися

п'янством, аніжели осторожностію, розуміючи, же юже незвитяжоними zostали»). Коли ж війська Радзивила форсували Дніпро і навпроти Лоева вийшли на лівий берег ріки та потіснили козацьку сторожу у напрямку на Ріпки, тоді ситуацію спробував врятувати Небаба, але вже було пізно. Сам полковник поліг на полі бою, а Радзивил взяв курс на Київ. (2).

Твір Самовидця був активно використаний іншим українським літописцем - гадяцьким полковником у 1730-1738 рр. Григорієм Граб'янкою (загинув у 1738 р.). У 1710 р. він написав власний історичний твір, присвячений козацькому минулому України, у котрому відстоював право українського народу на власну державу. Тут він згадав і про Лоїв у зв'язку з Лоївською (1649) та Ріпкинською (1651) битвами. (3). Слід відзначити, що твір Граб'янки був дуже популярним (відомо понад 50 списків різних його редакцій), його читали визначні представники української держави - Гетьманщини XVIII ст., його переписували та клали в основу інших історичних творів. З останніх найвідомішим є літопис «Короткий опис Малоросії» (1734), який зберігся ще в більшій кількості списків (4).

Не так щасливо склалася доля літопису військового канцеляриста Самійла Величка (1670-1728), але ця пам'ятка є найважливішим твором української історіографії XVIII ст. і вигідно вирізняється своєю фундаментальністю. Величко створив найгрунтовніший твір з історії України - Гетьманщини 1648-1700 рр. Саме він подав особливо детальне оповідання про Лоївську битву 1649 р. Літописець поставив цю битву в один ряд з Білоцерківською та Київською 1651 р. і підкреслює її кровопролитний характер, бо там пролилася ріка «дорогої людської крові», більша «за Дунай». (5). У детальному описі битви Величка знаходимо цілий ряд оригінальних деталей, і сама битва змальована реалістичніше, без відвертих перебільшень втрат українського війська, що є типовим для польської історіографії XVII ст.

У творі Величка є ще одна звістка про Лоїв. Автор повідомляє, що у 1700 р. за наказом гетьмана Івана Мазепи на підставі розповідей стародубських та чернігівських купців у Генеральній канцелярії Гетьманщини було складено опис торговельних шляхів. Цей опис мав дуже велике значення. Справа в тому, що традиційні шляхи українських купців до Західної Європи через Польщу були тоді або зовсім закриті, або ж були дуже небезпечними. Тому доводилось іти обхідним шляхом через Білорусь на Ригу й Кенігсберг (Крулевець). Якщо шлях починався у Чернігові, то купцям рекомендувалося насамперед дістатися до Лоева через Дніпрову переправу, а далі - до Речиці, Парич і т.д. («З Чернігова Крелевецький тракт земною дорогою до Лоева, тут перевіз через Дніпро до Річиці...»)(6).

Варто відзначити, що звістки про Лоїв час від часу трапляються у гетьманських універсалах. Так, 30(20). 06. 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, видав універсал-привілей вибельському сотникові Чернігівського полку Стефану Шубі на млин на р. Вир, що під Лоевом.(7). С.Шуба був сотником у 1659-1661 рр., мав значні заслуги у Війську Запорозькому, за що і отримав цей дар. Пізніше він став священником у Чернігові, і у такій іпостасі його права на млин були стверджені гетьманом Іваном Самойловичем 24.07.(3.08.) 1672 р.(8). Тут уточнюється, що річка під Лоевом називається Сухий Вир, і що на ній Шуба дістав право на будівництво своїм коштом греблі та млина з двома колесами. Очевидно, саме ці нерухомості (греблю на р. Вир «під Лоевом» та млин) мав на увазі гетьман Іван Мазепа, коли підтверджував своїм універсалом від 11(1).06.1699 р. права на них Єлеському монастиреві у Чернігові. Універсал свідчить також, що це володіння було передане монастиреві чернігівським жителем Никифором Калеником. (9). Слід вказати і на дипломатичну інструкцію від 25(15).06.1662 р., котру наказний гетьман Яким Сомко дав для передачі царю Олексію своєму послу, ічнянському сотнику Матвію Романовичу. Згідно з нею посол мав поінформувати царя про військово-політичну ситуацію в Україні, зокрема і про те, що Чернігівський полк несе прикордонну службу біля Лоева.(10). Це було дуже важливо з огляду на підготовку королем Речі Посполитої Яном Казимиром походу на лівобічну Гетьманщину у 1663-1664 рр. і те, що у поході мало взяти участь і військо Великого князівства Литовського (ВКЛ).

У зв'язку з цим шляхтич Вітебського воеводства і мемуарист Ян Антоній Храповицький відзначив у своєму щоденнику під 8.12.1663 р., що ним були отримані вісті про пересування військ ВКЛ на допомогу королеві. Тоді король стояв уже біля

Чернігова та Лоева. Піхота з артилерією ВКЛ залишалися на місці, а кіннота з литовським польним гетьманом Міхалом Казимиром Пацем пішла під Стародуб (11). Інший білоруський мемуарист теж залишив нотатки про Лоїв. Це - шляхтич з Новгородської землі Богуслав Маскевич (Мацкевич) (бл. 1625-1683), син відомого хроніста, який служив спочатку при дворі князя Богуслава Радзивила, а потім - князя Яреми Вишневецького. З вибухом Національно-визвольної війни він разом з князем у складі його надвірного війська мусив тікати на Захід. Оскільки всі шляхи туди були вже перекриті повстанцями, то Вишневецький 11 травня рушив на північ і добрався до Брагіна через Чернігів та Любеч. Весь його шлях старанно нотував Маскевич у своєму щоденнику. У Брагіні князь із дружиною та військом пробув тиждень, 8 червня з огляду на наближення козаків пішов до Бабич під Мозир, а потім повернув на Овруч. Провоювавши з Вишневецьким майже все літо 1648 р., Маскевич повернувся на Білорусь і став під прапори князя Януша Радзивила. В лавах цього війська він брав участь у придушенні повстання в південній Білорусі на початку 1649 р. Мемуарист особливу увагу приділив у щоденнику також подіям липня 1649 р. у Речиці та Лоеві, а насамперед Лоївській битві.

Він описав прибуття князя Радзивила до Речиці 7 липня і його виступ через два тижні на Лоїв. Сам мемуарист був у складі хоругви полку смоленського воєводи, яка виступила з Речиці на Лоев на день пізніше князя. Маскевич ділиться деякими подробицями маршу війська, згадує про залишення гарнізону в Речиці, спалення речницьких передмість у зв'язку з появою повстанської армії Михайла Кричевського; про з'єднання всіх сил 21.07.1649 р. під Ізбимою (Зембіном), що за три милі від Лоева. Після денного перепочинку і військової ради князь вирішив послати піхоту і 1000 аркебузирів на чолі з В.К.Гонсевським водою на байдаках (там вони вже зробили гуляйгороди для висадки десанту), а решту війська послав на Лоїв суходолом. Там вони повинні були форсувати Дніпро. 23 липня в полудень Радзивил з військом підступив до Лоева і став під містом у лісі. Тут він почав чекати на байдаки, але ця частина війська несподівано спізнилася і прибула тільки надвечір. Після цього, за словами Маскевича, були здійснені спроби форсувати Дніпро, оволодіти укріпленнями повстанців, котрі стояли на лівих берегах Сожа й Дніпра і на півострові під Лоевом. Повстанці міцно трималися, і півторагодинний бій 29 липня не приніс успіху Радзивилу. Тоді князь вирішив обійти укріплення повстанців під Лоевом і форсувати Дніпро нижче за течією, а Сож - вище за течією Лоева.(12). На цьому щоденник Б. Маскевича уривається. Деякі дослідники помилково думали, що їх автор загинув у генеральній битві під Лоевом 31 липня 1649 р. Але насправді він щасливо вийшов з цієї битви і разом з князем повернувся після її завершення до Речиці. Потім він вирушив у складі загону проти війська чернігівського полковника С. Подобайла на Чичерськ і взагалі прожив ще досить довго.

У центрі уваги польських хроністів XVII ст., котрі згадували про Лоїв, була виключно історія Лоївської битви 1649 р. Якщо говорити про хроністів, то початок даній традиції було покладено латиномовним твором придворного історика короля Яна Казимира, етнічного німця Йоахима Пасторія «Війна скифо-козацька» (Гданьськ, 1652). Майже одночасно були видані також 6-й том німецької хроніки «Театр Європи» та твір литовського хроніста Альберта Віюка Кояловича. Особливо популярним був твір Пасторія, розповідь якого про Лоївську битву 1649 р. лягла в основу свідчень таких польських хроністів, як Самуїл Твардовський(13), Самуїл Грондський, Веспасіян Коховський та ін., також французького автора П'єра Шевальє (14). У подібний спосіб описує Лоївську битву і литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивил (15).

Пошук даних з історії Лоева XVI - XVIII ст. нами тільки розпочатий, і ми сподіваємося на нові знахідки. Залишається чимало непроясненого і в історії міста подальшого часу, наприклад, є підстави вважати, що тут побував Тарас Шевченко. Думається, що й ці дані стануть у пригоді при написанні узагальнюючої історії міста Лоева, будуть корисними і краєзнавцям.

Джерела та література, примітки:

- 1) Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. - К., 1961. - № 243. - С. 339-341.
- 2) Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 61.
- 3) Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. - К., 1992.
- 4) Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. - К., 1983.

5) Літопис Самійла Величка. - К., 1991. - Т. 1. - С. 92. Детальний опис Лоївської битви поданий на стор. 350-351.

6) Там само. - Т. 2. - С. 601.

7) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). - К., - Львів, 2004. - № 109. - С. 159-160.

8) Там само. - № 443. - С. 649-650. Є ряд даних про Лоїв тієї доби і в документальних джерелах. Так, у відписці А.Солнцева з Рильська від 15 (5).08.1649 р. говориться, що козаки вночі напали на Лоїв і спалили його. Тепер там стоїть польська залога литовського гетьмана Кишки, але козаки знову хочуть переправлятися під Лоевом на правий бік Дніпра. (Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т. 2. - № 30. - С. 302.). Т. 8. - № 57 - С. 190

Цікавим є лист брагинського старости Миколи Омельського до чернігівського полковника Івана Лисенка, писаного з Брагина 22.05.1669 р. Тут повідомлялось про дії полковника Мурашка, котрий перебуває у Мозирі, а хліб бере у Лоеві, Речиці, в Любезчині (Любечі?). Забравши тут весь хліб, він хоче йти в Тиров, бо там обезцешено його «поборщиком» (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 57. - С. 190). 25.05.1669 р. уже Лисенко писав з Чернігова до гетьмана Дем'яна Многогрішного і повідомляв, що в цей день у Чернігів приїхав сотник Сибирецький з Лоївської пристані і засвідчив, що мурашківці беруть провіант у Лоеві, але на цей бік Дніпра не переходили. Сам Мурашко пішов у Случчину з іншими хоругвами, котрі стояли близько Дніпра. Він додав, що у Чорнобилі стоять Себастьян Маховський та Ян Пиво з 1000 вояків. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 63. - С. 205).

9) Універсали Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - № 287. - С. 326.

10) Там само. - № 151. - С. 207.

11) Chrapowicki J.A. Diariusz. - Warszawa, 1978. - Т. 1. - С. 437).

12) Pamietniki Maskiewiczow. - Wroclaw, 1961. - С. 268-269.

13) Про звістки хроніки С. Твардовського (1605-1661) «Громадянська війна» («Wojna domowa») (Каліш, 1683) щодо Лоївської битви нами доповідалось на V Довнарівських читаннях у Речиці (вересень 2005 р.) і тому немає потреби тут повторюватися.

14) Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1993. - С. 118-125.

15) Radziwill A.S. Pamietniki. - Warszawa, 1980. - Т. 3.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ (XI - XIII ст.)

Спілкування з розвинутими феодалними державами, що оточували Половецький степ (і його східну частину - Дешт-і-Кипчак) зі всіх сторін, сприяло швидкому переходу половців до класового суспільства. У другій половині XII ст. у степу кочували вже не аморфні родоплеменні об'єднання, здатні на будь-які військові авантюри, а очолені феодалними володарями орди. Вони об'єднували міцні осередки - аїли (коші), які були зацікавлені в різносторонніх відносинах і зв'язках із сусідами, а найбільше - з Руссю. То був період, коли розпочався новий етап історії половців у східноєвропейських степах. Він характеризувався ростом зв'язків із південними руськими князівствами, утворенням у степу міцних об'єднаних орд, а також відділенням східних половців (шари-кипчаків) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними державами (Угорщиною і Болгарією).

Структура політичного устрою половців була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірний стадійний кочування характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами - військовою демократією [1]. З часом спорудження святилищ предків стало свідченням переходу кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої, як відомо, характерна перш за все певна стабілізація і упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовищ і літовок.

С.Плетньова вважає, що донецько-приазовські шари-кипчаки з'явилися на нові кочів'я десь у 20-х рр. XI ст., але про цей період кочування, становлення і формування як відповідного суспільства письмові джерела сусідніх країн нічого не повідомляють: сучасників не хвилювали події, що там відбувалися, аж поки вони не стали нападати на найближчих сусідів [2].

Орди

Половецькі орди - це стоянки кочівників, об'єднання декількох племен. У тюркомовних народів так називали військово-адміністративні організації. Консолідація розрізаних половецьких орд відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та в Приазов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Вважається, що зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, характерних високоякісними травами, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літовниках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [3].

Кожну орду, а також дрібніші її підрозділи - курені (об'єднання декількох, в основному патріархальних, поріднених сімей) в літописах називають родом. У кожному орду входили курені, які могли належати декільком етносам: від болгар до кипчаків і кимаків, хоча їх усіх разом називали половцями. Літописці в кінці XI ст. серед половців чітко виділяють «князів». До імен окремих із них вони прибавляють степовий еквівалент цього руського титулу - «кан» - хан: Тугоркан, Шарукан. Ханами були глави орд, однак слід пам'ятати, що одночасно кожний хан був і главою куреня, бо цього вимагала сама структура половецького суспільства і його економіка: хан кочував у межах прийнятого в степах суспільно-економічного поділу. Імена окремих глав куренів закінчувалися словами «опа», «оба», «епа», які походили від кореня давньотюркського слова, що означає «житло», «становище».

У літописах мова йде про масу половецьких воїнів (рядових учасників набігів), а також ще про дві соціальні категорії, що знаходилися на найнижчих ступенях кочового суспільства: «челядь» і «колодники». Челядь - це рядові, бідні, але вільні члени куренів; колодники - військовополонені (домашні раби), послугами яких користувалися кочівники євразійських степів до XIX ст. Організація набігів на Русь і більш далекі походи на Візантію і Болгарію вимагали постійних воєнних союзів ханів окремих орд між собою. Прагнення примножити свій військовий потенціал привело до утворення союзів орд - перших великих степових об'єднань. Вони фактично не мали ніяких державних установ, але хан, обраний на з'їзді аристократії таких об'єднань, мав необмежену владу.

Перші повідомлення про половецькі орди Боняка і Тугаркана XI ст. ми знаходимо у творах візантійської царівни Анни Камніної про життя і справи свого батька - імператора Олексія Камніна. Коли в 90-х рр. Візантійська імперія захиталася під ударами печенізьких орд, які відступили раніше на Балкани під натиском половців, Камнін звернувся за допомогою до половців. З царською розкішшю прийняв він половецьких воєначальників Боняка і Тугаркана, засипавши їх подарунками, намагаючись завітрити ханів у своїй вдячності і закріпити союзні відносини. Битва закінчилася цілковитим розгромом печенігів, а після бою візантійці перебили 30 тис. полонених (в основному жінок і дітей). Половці, налякани дикою жорстокістю цієї ночі, кинули своїх союзників, поспішно відступили до Дунаю, де були розбиті угорськими військами короля Ласла, і пішли в придніпровські степи, що стали для них уже рідними.

У 1093 р. помер князь Всеволод, який успішно відбивав від руських кордонів половецькі напади. Дізнавшись про смерть вороже налаштованого проти них князя, половці, зібравшись у черговий грабіжницький похід, вирішили укласти мир з Руссю і направили в Київ до великого князя Святополка Ізяславича послів, а той посадив їх у в'язницю. У відповідь половці пограбували Поросся, особливо головне місто прикордонної області - Торчеськ. Святополк почав збирати своє військо і звернувся за допомогою до двоюрідних братів. Володимир Мономах, який княжив тоді в Чернігові, намагався відмовити Святополка і Ростислава від битви з половцями у зв'язку з тим, що навіть спільних сил братів було замало для відкритої битви з половцями, але Святополк наполягав. Половці зі всією силою накиннулися на руські полки, а коли дружина Святополка була розбита, вони напали на військо обох князів і буквально зім'яли їх, після чого русичі почали переправлятися через повноводну річку Стугну (навесні), де Ростислав потонув. Святополк був поставлений перед необхідністю укласти мир з половцями в 1094 р., про що йдеться в літопису і згадується ім'я Тугаркана - найближчого соратника Боняка. Очевидно, що на той час обидва хани об'єднували під своєю владою декілька західних орд [4].

Після походу на Русь половці розпочали війну з Візантією, яку грабували, інтригували і нищили до весни 1095 р., поки у них дома не трапилася біда: два половецькі «володарі» Ітлар і Кітан прийшли в Переяслав до Володимира Всеволодовича для укладення миру і були вбиті за наказом князя ще до переговорів. Спочатку Володимир схилився до миру, а потім передумав. Повернувшись з далекого походу, Боняк і Тугоркан вирішили помститися русичам. Вони дотла розорили і спалили Юр'їв, пройшли з вогнем і мечем Поросся, не взяли, але пограбували околиці Києва, спалили князівський двір в Берестові і розорили околиці Переяслава. Невдовзі Тугоркан підійшов до Переяслава і сім тижнів тримав його в облозі. Володимир і Святополк наблизилися до міста з боку Дніпра. Відбулася битва, в якій удруге за два роки русичі перемогли, а Тугоркана, його сина та інших ханів було вбито. Святополк, незважаючи на політичну ворожнечу, знайшов на полі січі свого тестя і поховав його поблизу Берестова. Так закінчився для цього половецького хана сепаратний напад на руське князівство. Боняк у відповідь за смерть свого соратника напав на Київ, пограбував і спалив Видубецький і Печерський монастирі, розрушив багато церков. Після цього «шолудивий хижак» Боняк, як його часто називали літописці, неодноразово своїми ордами загрожував кордонам Русі. «Де ж знаходилися його орди?» - запитує С.Плетньова і сама відповідає так: «Джерела не дають можливості точно визначити їх місцезнаходження. Можна тільки припустити, що половці, які ходили у Візантію, кочували в районах ближче до Балкан, ніж донецько-приазовські кочів'я. Отже, це були, як уже говорилося, кочів'я куманів - західної половецької гілки» [5]. У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що Боняк у кінці XI ст. направляв свої удари на правобережну лінію оборони русичів - Поросся і далі - на Київ. Таким чином, від Дніпра до Бугу і Дністра тягнулися землі орд, які визнавали принаймні військову владу Боняка.

Щодо орд Тугоркана навіть цього сказати не можна - прямих доказів, де вони кочували, не збереглося. Єдиним літописним свідченням є похід Тугоркана, позначений 1095 р., коли він підійшов до Переяслава, тобто на лівобережні руські землі. Ця подія вважається непрямим підтвердженням того, що Тугоркан кочував у Лівобережжі.

Після смерті Тугоркана Боняк на початку XII ст. нападав не тільки на Поросся, але й Посульські землі (Лубни, Ромни, Вирь), укладав договори з донецькими половцями. Упродовж свого життя вороже ставлення Боняка до Русі було таким сильним, що він майже не брав участі в міжусобних війнах руських князів, хоча вони завжди були вигідні кочівникам.

Боротьба руських князів з половцями з кожним роком ставала все жорстокішою. Справа в тому, з одного боку, що внутрішні економічні зміни, упорядкування міст кочів'я, поява постійних поселень зміцнювали сили половців, а з другого - вони ставали доступнішими для своїх сусідів - ворогів. Кожний хан, навіть кожен «кошовий» мав певну територію, на якій його можна було наздогнати, вежі і скотину пограбувати, забрати в полон жінок і дітей, тобто відповісти половцям таким сильним ударом, якими тяжкими і болісними були їхні набіги і грабежі на землях русичів.

Об'єднання східних (донецько-приморських) орд очолював хан Шарукан. Він не брав участі в бурхливій діяльності західних родичів (куманів). Хани східних орд були в основному зайняті урегулюванням внутрішнього життя на власній території. На правих притоках Донця (Тор, Сухий Торець) оселилася орда, очолювана сином Шарукана Сирганом. Брат Сиргана Атрак (Отрок) пішов з берегів середнього Донця в південні області. У 1117 р. біля Білої Вежі він розбив об'єднані сили печенігів на торків і з 1118 р. поселився в прикавказьких степах. Звідти на запрошення грузинського царя Давида Строїтеля, згідно з грузинським літописом, Атрак на чолі 40 тисяч половців у т.ч. з 5 тисячним озброєним загоном, переселився в Грузію. Мудрий політик - Давид розселив їх по кордону і використовував у боротьбі як із зовнішніми ворогами - сельджуками, так і внутрішніми - грузинськими феодалами, які домагалися самостійності. Після смерті Володимира Мономаха, про що повідомив брата Сирган, Атрак знову повернувся до берегів Донця.

Літопис 1146 р. повідомляє про орду Ельтукова, до якої втік Ростислав Ярославич з Рязані від синів Юрія Долгорукого Андрія і Ростислава. С.Плетньова вважає, що то була найближча від Рязанського князівства орда, яка розміщлася між Доном і Хопром [6].

У 1147 р. у черговій князівській міжусобиці брала участь орда Токсобичів, яка

підтримувала Юрія Долгорукого, котра теж мешкала у межиріччі Донця і Дону. Дослідники визначеної проблеми вважають, що в тому ж регіоні, дещо на південний схід, знаходилася ще одна орда - Оперлюєва.

У літописах XII ст. неодноразово згадується орда Бургевичів, яка займала територію по р. Вовчій - притоці Самари (лівій притоці Дніпра). Назва орди походить від тюркського *boġi* - вовк (бургевичі - вовки). Вважається, що хан Боняк і його орда називали своїм тотемом (спільним предком) вовка-покровителя, до якого вони зверталися перед кожною битвою, з'ясовуючи її наслідки.

На захід від Придніпровських земель, крім орди «диких половців», у районі басейну Бугу локалізувалася велика куманська орда. Літописець зазначає, що в 1159 р. придністровський князь Іван Берладник ходив на «подунайські землі», взяв там «товаров много» [7]. Перша половина XII ст. для половецького суспільства була характерна поділом на розрізнені самостійні орди. Кожна орда мала певну територію кочування. На чолі орди стояв правлячий рід - курінь, у якому виділялася сім'я (аїл, кіш) головного хана. Найбільшим впливом і владою, як правило, в степу користувався найсильніший і діяльний у військовій справі хан - військовий предводитель. Однак у першій половині XII ст. у половців не було видатних ханів-воїтелів, яких би згадували літописці. Так, з 20-х по 1160 рр. у літописах фігурують всього три половецькі хани: Селук (1128), Боняк (1140) і Башкорд (1159). Розповідь про Сирчана і Атрака з'являється в літопису за 1201 р. [8].

У другій половині XII ст. історія половців характеризується ростом різносторонніх зв'язків з південно-руськими князівствами, утворенням у степу сильних об'єднаних орд та виділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними країнами (Угорщиною і Болгарією). Дослідження показують, що встановити місцеперебування степових угруповань, як правило, дуже важко. С.Плетньова фіксувала кінцеві пункти на руських кордонах, на які обрушувалися половецькі удари, а також імена князів, з якими стикалися кочівники. Якщо напад здійснювався на Чернігівське князівство, то вважалося, що робили це найближчі до кордонів донські половці. Коли ж від половців страждали Переяслав, міста Поросся чи Київ, а захищали їх київські, переяславські чи пороські князі з чорними клобуками, то можна з більшою чи меншою впевненістю говорити про орди придніпровських чи навіть буго-дністровських половців.

Чорні клобуки

Упродовж XI-XII ст. в історії печенігів, торків і половців спостерігалися випадки відкочівки певних племен на територію осілих держав. У межах цих держав такі групи кочівників перетворювалися у васальні загони, які виконували звичайні функції сторожових військ. Велика група печенігів і торків, розбитих половцями, оселилася в Київській Русі, поблизу таких міст, як Київ, Чернігів та ін. У XII ст. вони стали називатися «чорні клобуки». На відміну від половців, у чорних клобуків місце хана в політичному устрої займав руський князь, який отримував уділ у Пороссі. Таке становище вело до остаточного включення чорних клобуків у систему феодалної держави Київської Русі і значно прискорило в них процеси феодалізації.

З джерел відомо про існування у чорних клобуків «чаді» - великої патріархальної сім'ї. У цьому вбачається схожість з половецьким суспільним ладом. У чорних клобуків була родова аристократія, яку літописці називали «кращі мужі». Окремі племена чорних клобуків мали своїх ханів, васалів руського князя. Літописи називають їх князями. Між такими князями спалахували феодалні війни. Подібно половцям чорні клобуки, незважаючи на процес майнової диференціації, зберігали риси родоплемінного поділу. До 1140 р. у Пороссі існували три племінні групи: торків, берендеїв і печенігів. Після об'єднання цих племен у союз чорних клобуків поділ на племена не зник. Кожне плем'я зберегло своє ім'я і певну самостійність, виступаючи як окрема військова одиниця [9].

Суспільні відносини

На другій стадії кочування для половців стали характерні численні напади на сусідів і далекі походи, які приносили в степ великі багатства, але зазвичай вони потрапляли в руки керівників походу - аристократів, а рядові воїни обмежувалися нечисленними статками. При невдалому поході, смерті глави сім'ї, падежу худоби, врешті, набігу руських воїнів, грабінницьких нападів кочівників один на одного рядове населення степу розорялося повністю і потрапляло в залежність до багатіїв. Різкий економічний

поділ суспільства, вважає С.Плетньова, неминуче приводив до перетворення родовой аристократії у феодальну знать. Кочування родовими куренями було замінено айльним, тобто сімейним. Айли багатііви були інколи такими ж великими, як і раніші курені, але складався айл не більше, ніж з однієї сім'ї, в яку входило два-три покоління і численна «обслуга», до якої належали бідні родичі, розорені одноплемінники і військовополонені - домашні раби.

У літописах такі великі сім'ї іменувалися «чадами», а самі кочівники визначали їх словом «кош» - «коч» (кочів'я). С.Плетньова вважає, що від цього терміну потрапила у руський літопис і фольклор «казкова» назва «кощей» (ворог руського богатиря). У XII ст. айл - кош став осередком половецького суспільства. Осередки не були рівновеликі, а глави їх не були рівноправні. В залежності від економічних причин усі вони стояли на різних ступенях ієрархічної градації. Одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан. (У похованнях воїнів XII - початку XIII ст. вчені знаходять немало кованих чи клепаних з мідних смуг казанків чисто символічного значення, бо практично використовувати їх було неможливо).

У першій половині XII ст. степами проїздив єврейський купець Петахья, який у своїх «записках» про половців підкреслював, що кумани не мають спільних володінь, а тільки князів і благородні прізвища. Як бачимо, він написав те ж саме, що й руські літописці, розділивши усіх степових аристократів на дві соціальні групи. Вважають, що в першій половині XII ст., коли половецькі об'єднання були сильно «пошарпані» руськими походами в степ, соціальні градації у половців дещо стерлися і не так впадали у вічі «стороннім спостерігачам». Для аналізу половецької ієрархії дещо пізнішого часу важливо використати таке джерело, як Половецький словник. У ньому титул «хан» відповідає латинською мовою - «імператор», а персидською - «шах». Наступний за ханом, відповідно до словника, титул «султан». Титул «бей» - нижчий у половецькій ієрархії. В літописах називали їх «меншими князями», «княжичами», тобто дітьми ханів, султанів і беків, які не стали ще главами власних айлів. На нижчій сходинці половецької ієрархії стояли глави невеликих кошів - «кощей» (рядові воїни) і прості пастухи, які не були «кощеями», тому що для цього потрібно було мати кіш - достатню для кочування кількість худоби і пасовище. Пастухи, як правило, потрапляли в економічну залежність від багатіів-аристократів, які давали їм худобу «на випас», з умовою виплати половини приплоду (феодальний степовий закон). Нерідко кошові, розорившись, потрапляли у такий залежний стан. Вихідці з цього соціального стану ставали ремісниками і навіть займалися землеробством, розорювали невеликі ділянки землі біля зимових стійбищ. Невиконання пастухами зобов'язань приводило до того, що вони переходили в число «челяді» у великій сім'ї - коші. До челяді належали і «чаги» - жінки-служанки. І на самому низу стояли «колодники» - взяті в полон руські або інші домашні раби. Чаги з дітьми та інша челядь, потрапляючи у полон, фактично залишалися на Русі до кінця життя, вливаючись у число руської челяді як наймички, няньки і т.п.

Основою суспільної організації половців у кінці XI-XII ст. був патріархальний рід. Про половецькі роди неодноразово згадується в руських джерелах. Так, під 1172 р. там названий Кончак «з родом своїм», а в «Житті чорноризця Никона» говориться про половчанина, який «хрестився і був чернець з родом своїм». Роди були об'єднані в племена, які дослідники часто називають ордами. Цей спеціальний термін у Половецькому словнику перекладається словом «курія». Найменування половецьких груп у руських літописах: Токсобичі, Улашевичі, Оперлюєвичі, Читєєвичі, Єлтуковичі, Бургєвичі (Вобургєвичі) і т.д., а також половецькі угруповання в арабських авторів ан-Нувайрі, ібн Кахбуна є назвами половецьких орд. Ан-Нувайрі ці угруповання перекладає терміном «плем'я».

Суспільний лад половців кінця XI-поч. XII ст. мало чим відрізнявся від соціальної структури печенізького населення. Головне, що їх зближувало, - це наявність чітко вираженого і сталого родоплемінного поділу суспільства. Соціальна майнова диференціація у кочовому стані добре ілюструється археологічними джерелами. Виділяються багаті поховання із золотими речами, що становлять близько 18%. Літописи свідчать про існування у половців рабів, челяді та інших категорій людей нижчих верств населення. Усі вони входили в основний осередок кочової спільноти - велику патріархальну сім'ю. Така сім'я часто іменувалася родом. Глави сімей - вільні половці іменувалися руськими літописами «кращі мужі», «господичі», за ними йшли «князі»,

«ліпші князі» (очевидно, хани і беки. - В.П.).

У «Сказанні о пленном половчанине» є свідчення про з'їзди половецьких «князів». У цьому ж джерелі вміщена інформація про значну індивідуалізацію господарства окремих аристократичних сімей, відособлення його від роду і племені. Так, ні рід, ні плем'я не присилали викуп за полоненого багатого половчанина. Майно його на тривалий час зберігалось відокремленим від родового надбання.

Союзи племен в історії домонгольського половецького степу ні разу не охоплювали все половецьке населення. Могутні хани Боняк і Тугоркан мали владу головним чином на західних половецьких землях. Хан Шарукан розпоряджався в донецьких степах. Найпоследовнішу об'єднавчу політику проводив хан Кончак - потомок Шарукана Старого. Г.Федоров-Давидов вважає, що Кончаку вдалося створити порівняно сильне об'єднання частини половців у рамках кочового державного утворення і передати владу над цим об'єднанням у руки свого сина Юрія, але воно не мало ні управлінського апарату, ні податкової системи і було при всій своїй значимості лише зародком держави [10].

В окремі періоди XII і початку XIII ст. поряд з напівдержавними об'єднаннями половців сучасники відзначали наявність племен без сильної ханської влади. Літописи повідомляють про аристократичні ради, з'їзди родової і племінної верхівки, подібні аристократичним радам печенігів. Характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань у кочівників став звичай, згідно з яким ханська влада зі схвалення племінної аристократії передавалася не сину, а племіннику або брату. В умовах переходу від воєнної демократії до класового ладу і ранньофеодальної держави окремі роди захоплювали владу і утримували її. Разом з тим сила родових традицій примушує розглядати державну владу саме як родовий здобуток і не дозволяє закріпитися на престолі окремих сім'ї чи династії в середині цього роду.

У Половецькому степу влада була роздібнена між декількома родами. В кінці XI-XIII ст. виділялися аристократичні роди Тугоркана, вбитого в 1096 р., і Боняка - предводителя дніпровських половців. До роду Боняка відносилися князі Таз (вбитий у 1107 р.) і Севенч, син Боняка (вбитий в 1151 р.). Серед донецьких половців виділявся рід Шарукана Старого (згадується в літописах з 1068 по 1107 рік). До цього роду належали його сини Атрак, який утік у Грузію від Мономаха, і Сарчан, брат Шарукана - Сугр (1107 р.), сини Атрака Кончак (згадується з 1172 по 1203 рік як глава донецьких половців) і Елтут, а також син Кончака Юрій, учасник битви на р. Калці (згадується з 1205 по 1223 рік).

Втім, крім щойно зазначених представників правлячих половецьких родів, у кінці XI-поч. XIII ст. проходить ціла низка «князів» і «ліпших князів» половецьких зі своїми дружинами і челяддю. Цю категорію Г.Федоров-Давидов називає класом феодалів, який тільки зароджувався. Серед них у літописах згадуються Болуш (1054 р.), Іска (1061 р.), Ілтар (1095 р.), Китян (1095 р.), Куря (1096 р.), Сакзь (1086 р.), Овчин (1086 р.), Азгулай (1086 р.), Балкатгін (1086 р.), Тугоркан (1096 р.), Саук і Белкатгін (1078 р.) та інші [11]. Про окремих половецьких князів можна впевнено сказати, до якого угруповання вони належали.

Об'єднання донецьких половців: Бургевичі, Аклан, Беглюк, Гза Білокович, Осолук, Кулобичі та Садвак.

Дніпровські половці: Багубарс, Асінь (брат Багубарса), Аспа (син Асіня), Кобяк Карлсевич, Данііл (син Кобяка).

Лукоморські половці: Бегбарс Акочаєвич (син Акума), Акуш, Ітилій та ін. [12].

Тенденція до повного об'єднання половців під єдиною ханською владою простежується тільки в кінці XII - поч. XIII ст. і пов'язана з діяльністю хана донських і донецьких половців - Кончака, який у 1185 р. заявив про свої претензії і на дніпровське об'єднання половців. Однак діяльність Кончака не увінчалася успіхом. Монголо-татарська навала застала половецький степ не спроможним до спільної відсічі завойовникам.

Соціальне розширення половецького суспільства яскраво відображене у місцях поховання. Кургани з каменю і землі насипалися над могилами померлих ханів, а потім там утворювали святилища з кам'яними статуями. Археологи стверджують, що половці хоронили померлого з тушею бойового коня або з його чучелом. Кінь був загнуданий і осідланий, а вершник - озброєний і зі всіма своїми відзнаками. Зразком захоронення

знатних половців вважається могила біля села Заможне Запорізької області. Могила була перекрита дерев'яним настилом. Покійник лежав у труні, яка мала відкидну ляду, закриту на 4 замки. Тут же знайдено в'язку з 4-х ключів. Гробовище було покрите шовковою тканиною, на ній лежав спис.

Поховано чоловіка 40-50 років, могутньої статури, росту до 180 см. Ступні ніг були зв'язані золотим ланцюжком. Одягнутий він був у багатий каптан з прикрасами. На безіменних пальцях - золоті персні, у правій руці затиснутий стержень з крученого золота - символ влади. Тут же знайдено три шовкові пояси. Ліворуч від покійника лежала його зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, костяне налуччя, ніж для правки стріл, щит, шолом, праворуч виявлені ще два бойові ножі. До складу поховального інвентаря входили також кресало в шовковому мішечку, срібна позолочена курильниця. Поховання датується 40-60 рр. XIII ст. і увійшло в літературу як «Чингульський хан» [13].

У 1993 р. біля с.Ботієво Приазовського району Запорізької області було розкопано ще два половецькі кургани висотою 1,6 м і діаметром 38 м. В одному з них захоронено воїна віком 35-40 років. Покійник лежав на спині, головою на північний схід. Біля нього були предмети озброєння: шолом куполоподібний, сагайдак берестяний, прикрашений костяними накладками, залізні наконечники стріл, залізні стремена з аркоподібними дужками, кільцями і наременними бляшками. Тут же знаходилися предмети побуту і прикрас: ніж, кресало, залізні пряжки, золоті сережки, гудзики-бубонці. Чоботи похованого прикрашені ремінцями із золотими обоймами і рамочними пряжками.

У другому кургані була похована жінка віком близько 65 років, орієнтована головою на північний схід. Поховальна яма - прямокутної форми, у ній стояла дерев'яна труна, скріплена залізними скобами. Могила пограбована, але окремі дрібні золоті речі (відбитки шовкової тканини, розшиті золотими нитками, срібні кільця, золоті підвіски, розшите золотом взуття) свідчать про високий соціальний статус похованої. Дослідники вважають, що розкопані кургани знаходилися десь біля стаціонарного поселення половців того часу [14].

Заслугує на увагу дослідження половецьких поховань у районі Посивашся. З 18 розкопаних могил 17 - впускні в кургани бронзового періоду. Поховані лежали на спині, головою на захід. Біля похованих були кільчаті вудила, срібні шийні гривни, срібні позолочені сережки, золоті візантійські і срібні татарські монети, котли, височні кільця. Поховання вчені датують XI-XIV ст. [15].

Вивчення курганних поховань у Донецькому степу показало, що вони розташовувалися на високих рівних і греблевидних майданчиках кряжу в лінію від 3 до 7 курганів, висотою 1-1,3 м і діаметром 10-13 м (на час дослідження). Якщо для чоловічих військових поховань були характерні захоронення коня зі зброєю, зброєю (шаблями, берестяними і шкіряними сагайдаками, луками з кістяними накладками, стрілами, списками), то для жіночих - із сережками, нагрудними прикрасами, підвісками, металевими дзеркальцями.

Жінки в половецькому суспільстві

Про важливу роль жінки в половецькому суспільстві свідчить велика кількість виготовлених у їх пам'ять статуй, яких було навіть більше, ніж чоловічих, принаймні, збереглося їх більше. Жінки, як і чоловіки, зображалися стоячими і сидячими. Слід зазначити, що стоячі, як правило, були одягнуті у розкішніші плаття і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що, безумовно, підкреслює їх високе становище в суспільстві. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала главою коша. В такому випадку після смерті її зображали у вигляді стоячої фігури, а звичайних жінок багатих і знатних кошових - сидячими. Характерно, що єдина статуя жінки-амазонки (з шаблею, сагайдаком, луком), яка дійшла до нас, зображена стоячою (як і стоячі чоловічі статуї).

Про високий статус жінки в половців можна судити також по унікальній статуї з дитиною. Жінка була зображена з підкресленими ознаками «продовжувачки роду», а на руках у неї був не хлопчик, як слід було чекати в патріархальному половецькому суспільстві, а дівчинка, що свідчило про рахунок спорідненості в окремих половецьких родах, який залишався матрилинійним (від матері до дочки).

Покажемо і достовірним виявився часовий інтервал між 1056 і 1200 роками, на яких обривається Київський літописний звід, що найкраще зберігся в Іпатієвському літопису. Така обмеженість виправдовується обставинами, пов'язаними з тісними родинними і

дружніми узами, внаслідок яких найрадикальніші в оцінках половців історики з обережністю починають говорити про «симбіоз». Справді, як можна інакше розцінювати обстановку, якщо відомий новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат «буй Тур» Всеволод по крові були на 3/4 половцями? Літописи зберегли повідомлення про те, що з половчанками були одружені Олег Святославич, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговичів мати була половчанка; в Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і баба (по батьку). Отже, вже на початку XIII ст. у всіх князів «чернігівського дому» і більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров. Половців приводили собі на допомогу руські князі 28 разів і, що характерно, за виключенням Давида Ігоровича, який найняв Боняка із загоном, про що йдеться в літопису, усі інші князі виявилися родичами половців - синами, внуками і чоловіками половчанок.

Простежена закономірність дозволяє нам зрозуміти справжній механізм тієї «високої політики», на яку досі посилаються окремі історики, намагаючись виправдати дії того чи іншого князя, щоб звинуватити його противника в «непатріотичності» або «користолюбстві». Звідси ж витікає спроба моральних оцінок звернення князів за допомогою до половців, показуючи це як зраду по відношенню до своєї країни і народу і ставлячи це в один ряд з розправами московських князів зі своїми тверськими чи нижньгородськими противниками, спираючись на допомогу каральних ординських загонів. Насправді все було простіше й патріархальніше, а головне - природніше, але для цього потрібно було знати, якою була Русь у XII ст. [6].

Відомо, що територія Русі була розділена на великі і дрібні «уділи», але вони не відособлювалися один від одного, бо їх територія і підпорядкованість постійно змінювалися. На відміну від інших держав Європи й Азії Русь була в цей період великим «сімейним князівським підрядом»: на всіх без винятку престолах сиділи тільки далекі й ближні родичі, і всі їх війни, як вважає А.Нікітін, розбрати визначалися не якимись «високими ідеями», а постійним поділом спільної спадщини і чварами за загальним сімейним столом. Причому поділ цей здійснювався по чоловічій лінії, а скільки проблем було б зразу вирішено, якби літописці зберегли нам інформацію про жіночу половину князівських родин. Складні переплетіння родинних зв'язків у XII ст. потягнулися в Степ, а для степняків закони рідні були куди більш зобов'язуючими, ніж для руських князів. Ось чому князі постійно посилали за допомогою «къ вьемъ своимъ», тобто до дядьків по матері, шуринів, а ті регулярно відповідали: «Запитуємо здоров'я твого, а чи не потрібно нам з силою прийти?» [17].

Звичайно, на основі такої допомоги вважати половців «агресорами» не можна. Неодноразово степові родичі схилили князів до встановлення миру на Русі і відмови від усобиць. Мир між Руссю і Степом порушували як колективні походи руських князів на половців, так і напади половців на Русь.

Династичні або дипломатичні шлюби

Між руськими князями і половцями укладалися не тільки воєнні і мирні, а також і шлюбні угоди. Причому шлюби укладали не тільки чернігівські (з династії Ольговичів) князі, які проявляли симпатії до половців, але й великі київські князі. Святополк київський у 1094 р. одружився з дочкою могутнього половецького хана Тугоркана. Володимир Мономах, тоді ще переяславський князь, у 1107 р. одружив свого сина Юрія (Долгорукого) з дочкою хана Аєпи, а другого сина Андрія - з онучкою Тугоркана. Одночасно з одруженням Юрія відбулося також весілля сина чернігівського князя Олега Святославича і дочки ще одного хана по імені Аєпа. Літописець називає цих половчанок за іменами їхніх дідів. Першу - Осенева внучка, а другу - Гурченова.

Про одруження сина великого князя Ростислава Рюрика з дочкою хана Бєлука літопис сповіщає під 1163 р. У 1187 р. на Русь з половецького полону повернувся син Ігоря Святославича разом з молодою дружиною - дочкою хана Кончака і дитиною. Весілля справляли в Новгороді-Сіверському. Князь Мстислав Мстиславич Удалой був одружений з дочкою хана Котяна.

Літописець зазначає, що кожного разу весілля збігалось із підписанням миру. Одруження синів Мономаха і Олега Святославича також стало можливим після укладення миру з ханом Аєпою. Академік П.Толочко вважає, що «шлюбні союзи руських князів з дочками половецьких ханів були своєрідною клятвою вірності укладеним мирним

договором» [18]. На жаль, далеко не завжди вони були надійною гарантією від нових протистоянь.

Анна Комніна, як і інші середньовічні автори, вважала, що «непостійність і зрадливість» були, «так би мовити, їхніми природними рисами», що вони «були схильні до обману». Зазначимо, що далеко не завжди відзначалися благородством і руські князі. Взаємні образи, яких було достатньо, легко могли розрушити досягнуті угоди. Родинні зв'язки не завжди накладали взаємні обов'язки між князями і половецькими ханами. Хан Башкорд, дружиною якого стала мати князя Мстислава Володимировича, привівши до Белграда 20-тисячний корпус на підтримку свого пасинка Ізяслава Давидовича, не став ризикувати своїм військом через неудаєлих родичів. Яскравим прикладом у цьому плані був Ігор Святославич, який, незважаючи на те, що в його жилах текла половецька кров (мати половецька), пішов, як переконує більшість дослідників цієї проблеми, походом на половців у 1185 р.

Разом з тим у шлюбних зв'язках руських з половцями була така особливість. Князі залюбки брали дружинами половецьких і не віддавали заміж за половецьких ханів своїх дочок. На думку П.Толочка, це пояснювалося, по-перше, невизнанням рівноправного з половцями становища, навіть по відношенню до окремих князівств, а по-друге, несприйняттям ними язичництва. Обернути в християнство «невірну» половецьку вважалося справою не тільки природною, але й богоугодною, прийняти ж їх віру руській князні уявлялося зовсім неможливим.

У літописах зберігся лише один випадок, коли мати Мстислава Володимировича після смерті чоловіка Володимира Давидовича втекла до половців і вийшла заміж за хана Башкорда, але цей випадок, як пише П.Толочко, тільки підтверджує правило [19].

Династичні шлюби принципово не впливали на русько-половецькі відносини, разом з тим вони сприяли зближенню обох народів, і роль їх була помітна. У літописах згадується десять випадків одруження руських князів з половецькими, хоча було їх значно більше. Дослідники вважають, що від цих шлюбів, враховуючи багатодітність князівських сімей, могло народитися 40-50 синів і дочок, а в другому поколінні змішані шлюби могли дати 200-250 внуків і правнуків, в жилах яких текла половецька кров [20].

У повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими. Як правило, з половецькою принцесою прибували її подруги, які теж знаходили собі чоловіків серед боярського оточення князя. Немало половецьких дівчат потрапляли в полон під час переможних походів у Степ. Звичайно, мав місце і зворотний процес.

Половці і монголо-татарські завоювання

На початку XIII ст. над Східною Європою нависла загроза монголо-татарської навали. Половці, хоча й займали по відношенню до монголів двоїсту позицію, все ж таки вбачали в них своїх ворогів і боролися з ними. Монголо-татарські завоювання несли половецьким не тільки велике лихо, але й руйнували суспільну систему, яка склалася на той час, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами, племенами і ордами, сприяли поваленню племінної аристократії, місце якої займали монгольські феодалі.

Перші серйозні сутички половців з монголо-татарами на чолі з Джебе і Субудеєм розпочалися в 1222 р. Як пише Ібн-аль-Асір, монголи прийшли в «область алан», а вони звернулися за допомогою до половців. Відбулася битва, в якій ніхто не переміг. Тоді монголо-татари пообіцяли половецьким багато золота й одягу, переконали, що вони з ними один народ, з одного племені, а алани - чужі. Тільки половці повернулися на свої кочів'я, монголо-татари напали на осілих аланів, розбили їх, а потім взялися за кочівників. Половці не витримали натиску монголо-татар, відступили і звернулися за допомогою до руських князів. У битві на р.Калці (1223 р.) руські війська виступали разом з половецькими ханами Котянном, Бастією та ін. Хоча половці, першими не витримавши натиску монголо-татар, залишили поле бою, їх поведінка свідчить, що вони намагалися подолати монголів, які для кочівників були жорстоким ворогом, небезпечнішим і непримиримішим, ніж осілі народи Північного Кавказу та Русі. Половці тікали від монголо-татар, рятуючись і знаходячи притулок на службі у руських феодалів [21].

Як пише Г.Федоров-Давидов, глибокі протиріччя суспільного порядку розділили два масиви кочівників. З одного боку - широка форма феодалізації під прикриттям родоплемінного укладу у половців, з елементами осілости і з комплексним тваринницько-землеробським господарством. З іншого боку, у монголів - військово-диктаторська

держави Чінгісхана, з кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, суміщеного з найжорстокішою військовою дисципліною у війську. Зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення вело до ломки всієї суспільної структури половців, яка зберігала зовнішні форми суспільно-родового укладу. Родам і племенам (ордам) половців загрожувало знищення як соціальним організаціям. Разом з тим на службі в київських князів чи інших осілих сюзеренів у рамках сильної держави кочівники б довго зберігали свої племінні та родові ознаки [22].

Історія кочівників Східної Європи X-XIII ст. свідчить про зіткнення інтересів примітивних у суспільному розвитку етносів з розвинутішими на шляху феодалізації класоутвореннями. У X ст. кочівники-печеніги з архаїчними формами суспільного життя перебували на стадії воєнної демократії і ворогували з розвинутішими гуузами Приаралля і хозарами Поволжя, в яких кочове скотарство суміщалося з осілим сільським господарством, з елементами осілості і зародками міст, державної влади, з ремеслом і торгівлею.

Така ж картина повторилася у кінці XI ст., коли печеніги й торки стали жертвами половецької навали. Половці вбачали в торках і печенігах своїх васалів, і походи на Русь мотивували тією обставиною, що руські князі покровительствували торкам і печенігам. Тільки під егідою Києва печеніги, торки і берендеї зберігалися як племінні масиви [23].

Події 1220-х і 1230-х років, коли монголо-татари громили половців, відрізнялися від описаних вище. Монголи мали єдину феодальну кочову систему, змінену жорстокою військовою дисципліною, не відчували ознак відцентрових тенденцій, вони виявилися сильнішими за половців своєю дисципліною, єдиною владою, відсутністю розладу під час завоювання між аристократією. Чінгісхан, - писав Г.Федоров-Давидов, - здійснив у Монголії те, що не зміг зробити в Половецькому степу Кончак у кінці XII ст. Монгольська навала застала Половецький степ, охоплений внутрішньою боротьбою, суперництвом окремих князів і предводителів племен (орд). Монголо-татари мали перед собою слабкого і роз'єданого противника, тому вони не тільки відірвали їх від аланів і руських, але й розділили самих половців, використовуючи їх внутрішній розбрат і суперництво.

Перше нашествя монголів на Дешт-і-Кипчак не викликало великого економічного занепаду в Степу. Нова монгольська навала мала тяжчі наслідки. Вона відбулася в 1228-1229 рр. за наказом Угедея після обрання його великим кааном. 30-тисячний загін на чолі з Кутаєм і Субудей-бахадуром вирушив у похід у бік Саксина, булгар і кипчаків, що викликало часткову відкочівку половців у межі осілих країн.

Завоювання Дешт-і-Кипчака, що привело до утворення в Половецькому степу ядра Золотої Орди, розпочалося в 1235-1236 рр. Арабські автори Джувайні і Рашід ад - Дін повідомляли, що завоювання західних земель було доручено дітям Тулуй-хана - старшому сину, Мангу-хану, його брату - Бучеку; із роду Угедея - старшому сину, Гуюку і його брату - Кадену; із дітей Чагатая - Бури і Бадару і синам Джучі - Бату, Орді, Шибану і Тангуту; з емірів - найповажнішому Субудей-бахадур [24]. З того часу Судебей-бахадур став серед монголо-татарських воєначальників справжнім «спеціалістом» по західних походах, без яких не обійшлася жодна воєнна акція проти західних народностей.

Наступне повідомлення про сутички монголо-татар з половцями відноситься до 1237-1238 рр. Після походів у руські землі Бату розпочав воєнні дії проти кипчаків. Менгу поступився Бату полем діяльності в Дешті-і-Кипчаку, пішовши в Передкавказзя. Новий наступ Бату розпочався в 1239-1240 рр., під час якого були підкорені народності «чорних клубуків», розпочався наступ на південно-руські землі, а після їх підкорення монголо-татари захопили Київщину і зруйнували Київ.

Німецький імператор Фрідріх писав королю Англії про напад монголо-татар на половців, а потім на Русь і Угорщину. Слух про розгром кипчаків дійшов до країн Західної Європи, а слідом за ним там з'явилися монголо-татари. Половці, які відкочували в Угорщину на чолі з ханом Котяном у 1241 р., напали на монгольське військо Сончкура, сина Джучі, і Кутана-баходура. Відбулася велика битва, в якій кипчаки зазнали поразки. Про цю подію угорські джерела повідомляють, що Бату послав через суздальського князя угорському королю листа з погрозами і висловлюванням незадоволення: «Дізнався я зверх того, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїх покровительством, тому

наказую тобі далі не тримати їх у себе, щоб із-за них я не став проти тебе. Команам же легше тікати, ніж тобі, бо вони кочують без будинків у шатрах, зможуть і втекти, а ти, проживаючи в будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї» [25].

У 1242 р. монголо-татарське військо отримало звістку про смерть Угедея і повернуло на схід. Воно було знесилене в жорстоких битвах з Руссю. Героїчний опір русичів знекровив ворожі полчища й полегшив боротьбу з ними польських, угорських, чеських та інших військ. Значною мірою послабленню монголо-татарських загонів сприяв опір половців, хоча вклад їх у боротьбу з ворогом був значно меншим, ніж русичів і волзьких булгар.

Джерела зберегли інформацію про відхід половців зі своїх старих пасовиськ в інші регіони, головним чином у межі осілих країн, під захист сильніших покровителів, які уціліли від монголо-татарських погромів. Частина половців попросилася на постійне місце проживання до Валахського господаря Унус-хана. Він визначив їм місце для постійного проживання, а коли кочівники, переправившись через «Судакське море», сховалися там від монголо-татар, він порушив обіцянку, розбив їх раптовим нападом і багатьох забрав у полон [26].

Інші половецькі племена пішли в Закавказзя. У 1241 р. частина монголо-татарських військ направилися слідом за ними і дійшла до Дербента, а потім повернулася. Після того, як у 1242 р. Бату створив на території нижньої Волги державу Золота Орда, половці увійшли до її складу як один з підкорених нею народів. З того часу ім'я половецько-кипчаків фігурує у списках завойованих народів поряд з аланами, черкесами, булгарами і русичами. Останні монгольські завоювання стали вельми тяжкими для Східної Європи. Монголо-татари намагалися перетворити завойовані землі в пасовиська для своїх стад. При спустошенні Русі монголо-татари діяли відповідно зі своїми засобами виробництва, кочовим скотарством, головною умовою для якого були неосаянні простори.

Великі руйнування нанесли монголо-татари економіці осілих країн Середньої Азії, Волзької Булгарії, Закавказзя, Ірану, Русі та ін. Звичайно, для кочового степу цей ушкодження був значно меншим, але вони несли з собою поневолення, зменшення поголів'я худоби, руйнування родоплемінних відносин. Нерідко монголам вдавалося спровокувати половців ілюзорністю спільних інтересів кочівників («ми і ви одного роду»), що позначалося на подвійній поведінці окремих половецьких ханів по відношенню до руських князів. Сталося так, що монголо-татари були для половців більшими ворогами, ніж осілі сусіди. Монголо-татарська навала загрожувала знищенням родо-племінної структури половецького суспільства, вона змішала роди і племена, в той час, як на службі в київських князів вони зберігали свою суспільну структуру. Крім того, монголо-татари порушили комплекс кочового скотарства і зародкового осілого скотарсько-землеробського господарства, яке склалося в XII ст. у ряді місць Половецького степу. Завоювання обірвало мережу торговельних шляхів, що проходили через половецькі землі. Монголо-татари найбільше загрожували саме цьому комплексному господарству, яке склалося в кочівницькому степу перед їх навалою.

Минув тривалий час, і лише в XIV ст. цей комплекс було відновлено як своєрідне поєднання нових торгово-ремісничих золотоординських міст з їх степовою периферією. Втім, у першій половині XIII ст. монголо-татари несли з собою знищення усіх видів землеробства і осілості в Степу, перетворення його у «великі неозорі простори». Саме про порушення цієї комплексності господарства половців, про знищення землеробства, припинення торгівлі через кипчацькі землі і писали сучасники, намагаючись передати наслідки монголо-татарських війн для степів Східної Європи.

Важким наслідком монголо-татарських завоювань для половців, як і для осілих народів, був вивіз рабів, переселення і продаж їх в інші країни. Звичайно, як пише Г. Федоров-Давидов, половецькі раби не представляли для монголів такого цінного людського матеріалу, як руські, середньоазіатські, кримські чи закавказькі ремісники, яких монгольські аристократи залишали у своїх ставках, але вони знаходили попит у мусульманських країнах, де їх використовували як гулямів (слуг). Значна частина половецького населення була насильницьки переміщена в Центральну Азію. Сюди ж нерідко вивозили й представників половецької аристократії. Великим лихом для виробничих сил Дешт-і-Кипчака стала втеча великих груп половців в інші землі [27].

Дослідники золотоординських володінь у Східній Європі стверджують, що в Половецькому степу кількість монголо-татар була незначною. Археологічні дані

свідчать, що значно більше їх проживало в Поволжі і Заволжі. Решта степової території зберігала старе кочове населення, яке замінило свою родоплемінну аристократію на нових господарів - ханів Золотої Оди та їх емірів.

Корінне населення степів, що увійшло до складу Золотої Орди, складалося головним чином з половецьких, кимакських, гуузьких та чорноклобуцьких племен, під час золотоординського періоду своєї історії зазнавало суттєвих змін. Монгольські завоювання знищили оболонку племінного поділу, яка прикривала розвиток суспільства по шляху феодалізації, і поставили населення у рамки улусної системи як форми феодального розвитку в Степу.

Зник характерний для етнографії половців звичай - ставити кам'яні скульптури на честь предків. Культ предків у народностей, які стояли на грані переходу до класового суспільства і створення держави, перетворювався в культ племінної аристократії та родоплемінної знаті. Порушення родових і племінних традицій, змішування племен і родів викликали і зникнення культу, пов'язаного з цією аристократією. Місце половецьких беків, ханів та їх жінок, яким ставилися статуї, зайняли монгольські хани, нойони, оглани. Разом з тим, втративши таку важливу етнографічну рису, як обряд ставити статуї покійним вождям і знаті, половці зберегли інші свої етнографічні особливості. Вчені простежили спадкоємність курганного обряду поховання кочівників епохи Золотої Орди від домонгольських номадів (кочівників).

Мусульманізація Золотої Орди і переміщення племен кочівників істотно не вплинули на збереження основних рис домонгольських поховальних обрядів, а також їх матеріальної культури. Заслугує на увагу те, що збереження половцями, як і іншими кочівниками, своїх характерних рис, сприяло поділу Золотої Орди по лінії традиційних кордонів, що склалися між цими етносами у домонгольсько-татарський період. І все це відбувалося, незважаючи на те, що в умовах Золотої Орди розпочалася трансформація самих кочівників, їх асиміляція, утворення нових об'єднань, які з XIII ст. продовжувалися до XV ст. З XV ст. нові утворення кочівників, пройшовши улусну систему Золотої Орди, зникли в старому розумінні слова. Тепер поряд з родовою єдністю цих груп велику роль в об'єднанні відігравав їх вхід в один «улус», тобто один соціально-економічний осередок, підпорядкований одному хану. Це вже об'єднання, яке хоча й мало багато пережитків родоплемінного характеру, але в основі своїй було новою золотоординською структурою. Відбулася трансформація половецького кочового населення зі втратою ним визначальних етнічних рис.

Характерно, що в нових умовах кочові племена половців, а в більш ранньому періоді торки і печеніги, зберігали свій поховальний обряд як етнічну ознаку тільки в складі всієї своєї орди, всього об'єднання племен, у складі великої маси споріднених кочівників. Як тільки ці кочівники потрапляли окремою групою в чуже для них етнічне середовище, їх етнічні ознаки, і перш за все курганні обряди поховання, зникали. У XIII ст. значні маси половців переміщалися у Малу Азію, Єгипет, Рум, але археологи не зафіксували там їх поховального обряду. Там вони втрачали свої характерні риси, у той час, як у половецькому степу, навіть ставши міським населенням, половці зберегли пережитки обряду поховання і деякі етнічні визначальні деталі прикраси.

Історики, вивчивши археологічні пам'ятники кочівників Східної Європи, які потрапили під владу золотоординських ханів, стверджують, що улусна система була особливою формою кочового феодалізму і окремим видом історичного співіснування двох стихій - золотоординських міст і степових кочівників. Перед ученими стоїть завдання дослідити особливості цього синтезу, двох крайніх полюсів суспільного розвитку: кочового побуту і централізації влади до найнижчих сходинок системи державного устрою, що сумісне лише з державотворенням, характерним для існування Золотої Орди.

Джерела та література:

1. Плетнёва С.А. Половцы. М., 1990. - С. 16.
2. Див.: там само. - С. 41.
3. Там само. - С. 44-45.
4. Там само. - С. 49.
5. Там само. - С. 52.
6. Там само. - С. 97.
7. ПСРЛ. - II. - С. 497.
8. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 106.

9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 227.
 10. Там само. - С. 223.
 11. Там само. - С. 224.
 12. Там само. - С. 226.
 13. Отрошенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. - К., 1986. - Вип. 53. - С. 14.
 14. Болтрук Ю.Ф., Фіалко О.Є. Кургани доби бронзи та розвинутого середньовіччя біля гирла ріки у Приазов'ї // Археологічні дослідження в Україні. - 1993. - К., 1997. - С. 15.
 15. Кубышев А.Н. Новые погребения средневековых кочевников XI-XIII вв. в Степном Присивашье // Международные связи в средневековой Европе. - Запорожье, 1988. - С. 44.
 16. Там само. - С. 48.
 17. Там само.
 18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 146-149.
 19. Там само. - С. 151-152.
 20. Там само. - С. 154.
 21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. - С. 228.
 22. Там само. - С. 229.
 23. Там само. - С. 230.
 24. Там само. - С. 231.
 25. Там само. - С. 232-233.
 26. Там само. - С. 233.
 27. Там само. - С. 235.
-

Юрій Сутий

МІСЦЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ КАХЛІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Під час археологічних досліджень другої половини ХХ ст. накопичився значний за обсягом матеріал XIV-XIX ст., який дозволяє простежити певні закономірності в появі цегли та кахлів на територіях сучасної України, Білорусі, Прибалтики та Росії. У різні часи ставлення археологів до матеріалів XIV-XIX ст. було різне. Знахідки пізнього середньовіччя в кращому випадку фіксувалися у звітах і зрідка публікувалися. Зміни у ставленні до пізньосередньовічних археологічних матеріалів відбуваються у 80-х роках ХХ ст. Майже радикально ситуація змінюється після 1991 року. Ці процеси знайшли відображення у кількості публікацій, присвячених розкопкам пізньосередньовічних пам'яток, та публікаціях досліджень більш раннього часу, де б зверталася увага на матеріали XIV-XIX ст. Дослідження витоків національних культур широко розгортаються у Литві, Білорусі, Україні. Публікації останніх двох десятиліть ХХ ст. дозволяють скласти уявлення про розвиток рівня кахлярства окремих міст, територій, країн, розвиток технології їх виготовлення [1].

На прикладі Чернігівщини ці процеси виглядають так. Кахлі, знайдені під час археологічних розкопок 40-50-х рр. ХХ ст. в Чернігові, згадуються у звітах і потрапляють до колекції Чернігівського історичного музею. Кахлі, знайдені у 80-х рр. під час роботи Новгород-Сіверської експедиції, публікуються Л.І.Виногородською. Дослідниця присвятила статтю кахлям, які зберігалися у фондах музейних установ Чернігова. В останньому десятилітті ХХ ст., у зв'язку з набуттям незалежності, підвищується увага до матеріалів пізнього середньовіччя, з'являються публікації та замітки, присвячені знахідкам кахлів та залишкам кахляних печей на території Лівобережної України. Зазначимо, що на сьогодні існують колекції кахель у музеях Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Коропа, Мезина, Ніжина, Любеча.

Появі кахлів майже завжди передують поява цегли. Тому спробуємо з'ясувати час появи цегли на Русі.

Перша цегла на Русі (брускова) - романська за походженням. Вона значно вужча

та товща за плінфу і на постелі з одного боку часто має повздовжні боріздки. Поява брускової цегли в Києві та Переяславі у першій половині XIII ст. (між 1230-1240 рр.), на думку П.А.Раппопорта, стала можливою у результаті запрошення майстрів із Польщі. Скоріш за все цей тип цегли був досить поширений і тому потрапив до конструкції печей у будинках киян [2].

Будівництво з цегли - «пальчатки», як її часто називають, було значно поширене на території Польщі вже з другої чверті XIII ст., де в цей час вона використовувалася при будівництві замків, ратуш, кам'яниць, костьолів.

Для XIII-XIV ст. характерна так звана вендська система кладки цеглин, коли в одному ряді чергувалися дві цеглини, покладені ложками, а одна тичком. Ця система кладки простежується на територіях, які не постраждали від монгольської навали. Дослідники архітектури Західної Русі відзначали подібність цегли та засобів будівництва до традицій будівельної справи Лівонії та Литви, а будівництва Литви до будівництва Польщі та Німеччини [3]. Найвища активність будівництва XIII-XIV ст. у Східній Європі спостерігається в Литві. Це зумовлено процесами, які відбувалися в цій державі. Зокрема із середини XIII ст. починається консолідація земель навколо Литовського князівства, хоча входження земель (Волинської - в 1340 - 1569 рр.; Київської - в 1363 - 1569 рр.; Подільської - в 1363 - 1430 рр.; Чернігово - Сіверської - в 1360 - 1490 рр.; Полоцької - в XIV ст.; Вітебської - в кінці XIV ст.) розтяглося в часі [4].

Значні дослідження, проведені в 1988 - 1993 рр. на території князівського палацу Вільнюського Нижнього замку, виявили залишки великого будинку, побудованого у другій половині XIII ст. чи на початку XIV ст., який міг бути резиденцією правителя XIV ст. Окрім залишків великого будинку, досліджені фундаменти значної кількості цегляних споруд - забудови князівського двору. Усі фундаменти цього періоду зроблені з брускової цегли в системі вендської кладки.

У шарах кінця XIII-XIV ст. знайдені уламки горшкоподібних кахлів. Дослідники вбачають зв'язок між будівництвом палаців та появою таких керамічних виробів, як черепиця, кахлі та декоративна плитка. На місці князівського палацу, зруйнованого в першій половині XV ст., будується палац, який проіснував до пожежі 1610 р. і остаточно був зруйнований у 1800 - 1801 рр. Матеріали XIV ст. є показові як етапи розвитку архітектури, кахлярства та побуту [5].

Будівництво XIII - першої половини XIV ст. у замках Медининкай, Крево, Ліда, першому Каунаському подібне до споруд Нижнього князівського замку Вільнюса за цеглою та характером використаних засобів.

Під час археологічних досліджень Лідського замку [6], на дитинці Новогрудка [7], Полоцька [8], на території замків України [9] археологи фіксують появу кахлів у кінці XIV - початку XV ст. Простежується певна закономірність: - з появою будинків із брускової цегли в шарах, пов'язаних з існуванням цих споруд, з'являються перші кахлі. Усі випадки виявлення кахлів кінця XIV - початку XV ст. пов'язані з житлами феодалів високого рангу. На думку дослідників, кахлі вироблялися ремісниками, яких запрошували володарі замків.

Різниця в часі між появою будівель з брускової цегли та датуванням шарів, у яких знаходять перші кахлі, становить приблизно 50-70 рр. Винятком є результати досліджень Вільнюського Нижнього замку, де дослідникам вдалося зафіксувати кахлі у шарах будівництва князівського палацу, але основна частина кахлів з печей палацу потрапляє в культурний шар після їх руйнації, а не під час їх побудови.

У XV ст. замість посудоподібних кахлів з'являються гратчасті та мискові кахлі, які є перехідними типами до коробчатих кахлів кінця XV-XVI ст. (на території України). Найбільша колекція кахлів другої половини XV-XVI ст. відома з розкопок у Вільнюсі, де знайдені розвали печей і зроблена реконструкція їх зовнішнього вигляду. З удосконаленням конструкції виробів відбувається їх поширення в старих та новозбудованих замках [10] та на території монастирів [11].

Протягом XVI ст. гратчасті кахлі виходять з ужитку і з другої половини XVI ст.

набувають поширення коробчаті кахлі. Виникають майстерні, розташовані у великих містах та при великих монастирях [12].

У Росії в кінці XV - XVII ст. кахлі використовуються як матеріал для зовнішнього оздоблення мурованих споруд. Той факт, що в царських палатах у другій половині XVII ст. піч була зроблена на польський зразок і мала кахлі зеленого кольору [13], свідчить про певне відставання у використанні кахляних печей для обігріву приміщень. Цікаво, що документи фіксують серед кахлярів «Исполита, старца... из польские Украины» [14]. Судячи з документів, на території Росії кахлярі виконували у другій половині XVII ст. роботи по зовнішньому оздобленню церков та палаців на замовлення царя. Для цього використовувалися кахлі з багатокольоровою поливою, а майстри з України мали великий досвід у цій галузі.

З розвитком конструкції кахлів зменшується вартість виробів і збільшується їх збут, простежується розширення географії знахідок кахлів. Налагоджується збут виробів в інші міста, про що свідчать знахідки однакових кахлів у різних містах, розташованих на значній відстані одне від одного. У першій половині XVII ст. кахлі з'являються на посадах замків (міст) [15] та подвір'ях феодалів у селах Білорусії [16], причому на сусідніх подвір'ях селян кахлі відсутні.

У містах України, де кахлі з'явилися у раніший час (у першій половині XVII ст.), вони набувають поширення серед інших (менш заможних) верств населення. Наприклад, у Києві на Подолі в житлах XVII ст. кахлі є невід'ємною частиною знахідок [17]. З'являються кахлі і в будинках феодалів у сільській місцевості [18]. У XVI - XVII ст. кахлі поширюються в місцевостях, де їх раніше не було, наприклад, у Латвії, Естонії [19].

У першій половині XVIII ст. кахлі виробляються у козацькому невеликому «городку» на Луганщині [20].

За часом появи та поширення кахлів можна виділити кілька етапів:

1. Поява перших кахлів у замках князів (верхівка суспільства Великого Литовського князівства).

2. Поширення кахлів у замках феодалів - володарів міст та менших за князівство територій.

3. Поширення серед верхівки суспільства: в помешканнях дрібних феодалів та в монастирях.

4. Поява кахлів на території укріплених посадів міст серед представників заможного міщанства.

5. Поява кахлів у житлах феодалів у селах.

6. Поява в невеликих містечках та селах серед вільного населення.

7. Поширення в сільській місцевості серед більш-менш заможного населення.

За рівнем розвитку кахлярства можна виділити такі етапи:

1. Привнесення традиції разом із запрошенням ремісників кахлярів та цеглярів.

2. Поява місцевих кахлярів та процес підвищення їхньої майстерності.

3. Виникнення майстерень у великих містах із збутом невеликих партій виробів на значні відстані в інші міста.

4. Поява майстрів та майстерень у нових регіонах, де з'являється попит на продукцію, але регіон збуту значно зменшується у порівнянні з попереднім періодом за рахунок збільшення ємності ринку.

5. Поява майстерень, пристосованих до смаків та фінансових можливостей замовника (орієнтація на селянина).

Здешевлення вартості цегли та кахлів, ріст заможності різних верств населення - ось двигун нової моди, що задовольняла потреби людини в збільшенні площі житла.

На Чернігівщині процеси поширення кахлів та цегли реконструюються таким чином: Л.І.Виногородській вдалося на матеріалах дитинця Новгород-Сіверського зафіксувати, що перші кахлі з'являються наприкінці XVI - початку XVII ст. [21]. Слід зазначити, що в матеріалах дитинця Новгород-Сіверського є небагаточисельні кахлі кінця XVI - першої половини XVII ст. і досить значна група

кахлів, що датуються XVII-XVIII ст., при цьому на матеріалах розкопок зроблений висновок, що «... у кінці XVII ст. попит на кахлі значно збільшився. Кожний заможний мешканець хотів мати в себе кахляну піч» [22].

Чому саме наприкінці XVII ст. збільшився попит на кахлі? Відповідь на це запитання спробуємо знайти, розглянувши еволюцію печі в житлах Чернігівщини.

За етнографічними дослідженнями можна простежити долю глиняної печі (грубки): неможливість поліпшення її конструкції при потребі збільшення площі житла зумовила шлях збільшення кількості приміщень, кожне з яких опалювалося додатковою піччю з глини. Цей шлях екстенсивного розвитку призвів до появи кількох поверхів (у місті) та до розширення житла в селі (так звана хата на дві половини).

Нові можливості збільшення опалювальної площі могли дати лише нові матеріали, використані в опалювальному пристрої, оскільки можливості глини були вже остаточно вичерпані.

Судячи з археологічних матеріалів, нові конструктивні можливості на Чернігівщині були пов'язані з появою цегли та кахлів.

Питання часу появи кахлів визначене для матеріалів із Новгород-Сіверського та Чернігова. В той же час слід зазначити, що кахлі кінця XVI - початку XVII ст. досить поодинокі й знайдені лише на дитинцях міст. Це може свідчити про те, що кахляні печі з'являються в будівлях лише найзаможніших представників верхівки феодального суспільства. Зазначимо також широкі аналогії зображень на ранніх кахлях, що може вказувати на їх привезення з досить віддалених міст.

Масова поява кахлів пов'язана із широким розповсюдженням цегли. В літературі існує думка, що на Чернігівщині перші цегляні споруди почали будувати в кінці XVI ст. Однією з найраніших (кінець XVI ст.) дослідники вважають залишки фундаментів будівлі, яка є нижньою частиною вежі - дзвіниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [23]. Ще дві споруди знаходяться в Чернігові: це північний палатний корпус Єлецького монастиря [24] та двоповерхова основа дзвіниці Борисоглібського монастиря [25], на думку дослідників, побудовані наприкінці XVI - початку XVII ст. [26]. Слід зазначити, що поява цегли в містах Сіверщини не є чимось унікальним. Так у Києві, судячи з документів середини XVI ст., виробництво цегли мало масовий характер [27]. Відомі цегляні споруди Чернігівщини XVI - початку XVII ст. дозволяють дійти висновку, що будівництво в Чернігові та Новгороді-Сіверському було зумовлене політичними потребами і не набуло широкого розповсюдження. Скоріш за все для виконання робіт були запрошені майстри зі сторони, які після завершення робіт повернулися додому.

Наступний етап, судячи з датування пам'яток та письмових документів, розпочався у середині XVII ст. і пов'язаний з підтримкою православної церкви верхівкою українського суспільства. Так, уже в 1649 р. на кошти Стефана Подобайла здійснюється ремонт Іллінської церкви в Чернігові, починається будівництво цегляних соборів (церква Преображення Господня в Максаківському монастирі).

Підтримка православної церкви після подій Хмельниччини в таких містах, як Чернігів, виливається, в першу чергу, в їх ремонт, а у великих містах, де не існувало древніх соборів, будуються нові цегляні собори (наприклад, Миколаївський собор Ніжина) [28]. У невеликих містах та селах зводяться дерев'яні церкви. Потрібен був час для зростання заможності населення і відповідно фінансових можливостей для побудови цегляних (і відповідно значно дорожчих, ніж дерев'яні) церков. Наприкінці 60-х-початку 70-х рр. XVII ст. починається розбудова монастирів Чернігова за рахунок пожертв козацької старшини. Підйом економіки знаходить відображення в активному будівництві на території монастирів.

Датування пам'яток архітектури вказує на початок масового мурованого будівництва - 80-і рр. XVII ст.

Саме розмах будівництва церков свідчить про поширення досвіду у сфері виробництва цегли та будівельної справи. Здешевлення цегли, як результат великих

обсягів будівництва, та ріст заможності мешканців знаходить відображення у появі цегляних громадських споруд - будинків гетьманів, полковників, облаштуванні цегляних скарбниць і т. ін.

За матеріалами Батурина появу перших цегляних будинків можна віднести до 70-80-х рр. XVII ст. У Чернігові та Седневі з'являються будинки полковників (90-і рр. XVII ст.). Якщо гетьмани та полковники могли собі дозволити будувати значні за розмірами будинки, то менш заможне населення (у першу чергу в містах) стає спроможне встановити кахляну піч.

Саме періодом останніх десятиліть слід датувати масову появу цегли та кахлів у житлах міщан Чернігова, Батурина, Новгорода-Сіверського, Любеча. Під час археологічних досліджень Батурина зафіксована наявність цегли та кахлів у заповненні споруд, які загинули в пожежі 1708 р., а в Чернігові - у житлах, що загинули під час великої пожежі міста в 1718 р. Спостерігається закономірність співіснування цегли та кахлів в одних археологічних комплексах і їх відсутність у комплексах, що датуються ранішим часом.

Якщо простежити час появи кахлів та цегли в селах, то можна дійти висновку про поширення кахлів в інтер'єрі сільської хати після появи ще дешевших виробів у XVIII-XIX ст. Поява кахлів у сільській місцевості збігається з часом будівництва мурованих церков на селі.

Таким чином, можна дійти висновку про появу нової конструкції печі з використанням кахлів на дитинці (Замку) Новгорода-Сіверського одночасно з появою цегли (кінець XVI ст.). Безперечно, в цей час лише представники верхівки суспільства могли дозволити собі купувати дорогі кахлі в інших містах і запрошувати до себе майстрів.

Кяхляна піч давала можливість збільшувати розмір житла, і тому при розширенні виробництва цегли мода на кахляні печі в останній чверті XVII ст. захоплює всіх заможних мешканців міст Гетьманщини. Широкий попит на продукцію кахлярів сприяє наближенню виробництва до місць збуту. В цей час виникає виробництво кахлів у Батурині та Чернігові.

У XVIII ст. кахлі поширюються в інтер'єрі сільської хати, виникає виробництво дешевших кахлів у сільській місцевості (ічнянські кахлі).

У поширенні цегли простежуються певні закономірності; спочатку з цегли будувалися церкви, дещо згодом починається будівництво цивільної архітектури та келій у монастирях. Можна простежити етапи появи цегляних споруд у різних місцевостях і з'ясувати, на чие замовлення відбувалося будівництво. При цьому поява кахлів та мурованої (цегляної) архітектури значною мірою зумовлені фінансовими можливостями жителів, і поява кахлів дещо відстає від появи цегляних церков.

Загалом процес поширення кахлів на Чернігівщині відповідає всім тенденціям, які простежуються на матеріалах Східної Європи. Винятком є лише відсутність на цій території найбільш ранніх форм кахлів. Це може бути наслідком недостатньої вивченості ділянок культурного шару XV-XVI ст. замків чернігівських князів.

Джерела та література:

1. Л.І.Виногородська. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV - XVII ст. // Історія Русі - України (історико-археологічний збірник) - К., 1998. - С. 265 - 272.
2. Раппопорт П.А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. № 4, 1989. - С. 207 - 211.
3. Малевская М.В. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII - XIV в. // СА № 4, 1989. - С. 212 - 222.
4. Пашуто В.Т., Флора Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. - М., 1982. - С. 70 - 71.
5. Vilniaus Zemumines pilies rumai (1988 metu tyrimai) - Vilnius, 1989. - С. 87 - 107; VZPR (1989) - Vilnius, 1991. - С. 109 - 133; VZPR (1990 - 1993) - Vilnius, 1995. - С. 205 - 251.
6. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // Археологические открытия 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Трусов О.А. Раскопки в Лидском и Гродненском замках // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 425 - 426.

7. Малевская М.В. Раскопки гражданской постройки XIV в. в Новогрудке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 420 - 421.
8. Булкин В.А., Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1976 года. - М., 1977. - С. 400 - 401; Булкин В.А., Раппопорт П.А., Шолохова Е.В. Раскопки памятников архитектуры в Полоцке // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 410 - 411.
9. Л.І.Виногородська. Вказ. праця. - С. 265 - 272
10. Трусов О.А. Исследования средневековых замков Белоруссии // АО 1980 года. - М., 1981. - С. 345 - 346; Ткачов М.А., Королев А.И. Работы днепродвинского отряда // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 424.; Кос А.И. Крепостные стены Львова XIV - XVII вв. // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 337; Рожко М.Ф. Раскопки наскальной крепости Тустань // АО 1982 года. - М., 1984. - С. 323; Харламов В.А. Исследования на Замковой горе в Киеве // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 396.
11. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 267; Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997 - 1998 рр. - К., 1998. - С. 79 - 80.
12. Виногородська Л.І. Вказ. праця. - С. 268.
13. Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Книга первая. Государев двор, или дворец. - М., 1990. - С. 143.
14. Изразцовое и гончарное производство XVII - XIX вв. // Из истории русской керамики и стекла XVII - XIX веков. Сборник трудов. - М., 1986. - С. 62.
15. Штыхов Г.В., Сობоль В.Е. Исследования в Минске и его окрестностях // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 428 - 429
16. Шаблюк В.В. Изучение средневековых селищ на р. Зельвянке // АО 1981 года. - М., 1983. - С. 364 - 365.
17. Сагайдак М.А. Работы Киево-Подольской экспедиции // АО 1985 года. - М., 1987. - С. 405 - 407.
18. Горішний П.А., Кучера М.П. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Старожитності Русі-України. - К., 1994. - С. 234 - 235.
19. Апала З. Раскопки Цесисского замка // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 440; Мандель М. Раскопки в Кейла // АО 1977 года. - М., 1978. - С. 460 - 461.
20. Красильников К.И., Кудавев А.М., Тельнова Л.И., Дземан Л.В., Тодорова Н.П., Филоненко А.Н. Поисково-разведывательные работы на старом казачком поселке «Луганский» // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. - К., 1997. - С. 74.
21. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. - 1988. - Вип. 61. - С. 47 - 57.
22. Там само. - С. 56.
23. Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. - К., 1999. - С. 126.
24. Карнабіда А.А. Чернігів. - К., 1980. - С. 41.
25. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 87.
26. Зазначимо також тенденцію безпідставного передатування більш раннім часом тих чи інших робіт, наприклад, в Іллінській церкві (Руденок В.Я. Тайни монастырских подземелий. - Чернигов, 2003. - С. 12).
27. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVI ст. - К., 1989. - С. 118.
28. Морозов О. Козацький Миколаївський собор у Ніжині (до питання про час будівництва) // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. - Чернігів, 2002. - С. 98 - 105.

Олена Пономаренко

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ XVII ст.

Проблема специфіки політичної думки в Україні XVII - середини XVIII століття актуалізується як з точки зору необхідності розуміння історії політичних процесів України, так і врахування сучасних державно-політичних явищ.

Йдеться передусім про своєрідний «політичний плюралізм», прикмету сучасного буття, зміст якого утворюють не тільки взаємини численних політичних партій (нині їх, як відомо, понад 100), але й релігійних організацій, котрі прямо або опосередковано виконують певні політичні функції і тим самим впливають на державну владу, а також світських формально неполітичних організацій, передусім профспілок, які також

активно впливають на державну владу та політику.

У зв'язку з цим виникає потреба не тільки знайти способи корисної для української самостійної держави взаємодії різних суб'єктів-сучасників державно-політичного процесу, які нерідко перебувають у зтяжних конфліктах між собою, але і дослідити ті ситуації в історії політичної думки України, котрі деякою мірою наближені до структурно-функціональних взаємодій українського політичного сьогодення.

Вважаємо, що такою наближеністю характерна ситуація часів існування Гетьманщини, що являла собою гетерогенне, протодержавне утворення, яке так і не переросло в самостійну державу. Зокрема, від переможних визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького до скасування Гетьманату Катериною II спостерігається «плюралізм» думок у політиці, де основним суб'єктом виступали влада козацької старшини, очолюваної гетьманом, і влада православних ієрархів в Україні, які головним чином діяли незалежно одна від одної.

Формально гетьмани Лівобережної України вважалися гетьманами війська Запорозького. Але Запорозьке військо проводило свою політику, а гетьмани свою. Полковники на місцях також були наділені значними повноваженнями: керували цілою округою в усіх військових і адміністративних справах, ухвалюючи судові постанови, роздаючи землі навіть у спадок своїм підвласним, закріплюючи все це власними універсалами. Окрім козацької та місцевої, була ще й влада міщанська та реміснича. Автономія козацької державності зменшувалася й через те, що поряд з козацьким урядом здійснювалася ще й центральна влада, уособлена воєводством.

Підкреслюючи наукову та практичну важливість дослідження політичної думки Гетьманщини, врахуємо і проблемний характер даної теми, адже з приводу взаємодії різних суб'єктів політики цього періоду в наукових публікаціях висловлюються точки зору, які часто суперечать одна одній.

Особливо це стосується взаємодії між гетьманами і православно-церковними проповідниками. В літературі, зокрема, підкреслюється провідна роль гетьманської влади, а церковна влада розглядається як допоміжний засіб реалізації гетьманської політики. Так, наприклад, М. Грушевський, А. Колодний, С. Плохій, В.А. Смолій, В.С. Степанков, М. Харишин, Т. Яковенко¹ стверджують, що гетьман виступав видатним і проникливим політиком, який за допомогою гнучких соціально-економічних важелів об'єднував для досягнення мети зусилля різних груп українського суспільства, вміло використовуючи при цьому духовенство зокрема і релігійний фактор у цілому. А Зенон Когут взагалі наголошує на тому, що роль духовництва в політичному житті була незначною.²

З іншого боку, існують погляди, згідно з якими в першу чергу діячі православ'я в Україні виступали ініціаторами багатьох політичних акцій, в тому числі підписання домовленостей між козацькою владою і московським царем. Таких поглядів дотримуються, зокрема, С. Величко, І Власовський.³

У зв'язку з цим постає питання про взаємини між козацько-гетьманською і церковно-політичною владою, оскільки і та, й інша відігравали нерідко самостійну політичну функцію.

Відомо, що релігія, як одна з форм суспільної свідомості, тісно пов'язана з суспільними процесами і сама є їх витвором. Внаслідок цього вона протягом всього часу існування прямо й опосередковано відбивала політичні інтереси різних верств і ніколи не була поза або над політикою, хоч і завжди прагнула виявляти себе такою.

Мета даної статті полягає в тому, щоб бодай трохи внести ясність в аргументацію взаємодій між церковною і гетьмансько-старшинською владами в XVII ст., дослідити деякі аспекти політичної думки в Україні XVII - XVIII ст., визначивши в кінцевому підсумку їх основну тенденцію.

До того ж слід зауважити, що абсолютне розмежування ідеологічного та політичного аспектів дещо умовне, оскільки в премодерну і в першій половині модерної доби політичне мислення зберігало теологічне забарвлення, а релігійні концепції, так само, як і фактори політичного характеру, визначали легітимність війн і соціальних рухів.⁴ Однак спробуємо визначити роль влади духовенства та козацтва часів оформлення української державності.

Методико-методологічним орієнтиром є дослідження політичної, релігійної та соціально-філософської думки А. Колодного, М. Михальченка, Ю. Левенця, Л. Филипович, В. Шевченка, О. Шуби, Н. Яковенко, П. Яроцького, М. Юрія тощо.⁵

Ще з XII - XIII ст., тобто часів впровадження християнства, на Русі утверджується цезарепапізм, запозичений разом з християнством у Візантії, коли духовна і світська влади розумілися рівними. Патріарх Константинопольський був підданим базилевса, тобто імператора, а імператор у свою чергу був підданим патріарха через свого духовника. І цей тип духовної влади переноситься на Русь. Відносини влади і віри зводилися з боку релігії до освячення влади (рідше її оскарження), а з боку політики - до патронату над релігією.

У середині XVII століття, коли Україна була охоплена війною за національне визволення, вже існувала відповідна база взаємодії між православ'ям і козацькою старшиною. Цю базу заклали взаємини гетьмана Конашевича-Сагайдачного і відновленого з його ініціативи в 1620 році керівництва православ'ям в Україні, коли були вибрані і висвячені єпископи. Даний союз, хоч і не зовсім прямо, проголосила «Протестація», підписана митрополитом Й. Борецьким та іншими православними владиками в 1621 р. У документі козаки звуться «останками старої Русі»⁶ та наголошується, що саме вони виступають носіями державних традицій Київської Русі.

Даний крок сприяв підвищенню рівня згуртованості козацтва, селянства і міщанства, що найвиразнішою формою єднання проявилось саме у визвольній боротьбі Б. Хмельницького. Як зазначає М. Грушевський, «досі козаки стояли в тіснішій зв'язку тільки з українським селянством, що в козацтві шукало визволення від панської кормиги, а козаччина в своїх інтересах ішла назустріч сій селянській течії ... Інші верстви, хоч би й українські, дивилися на козаччину... скоріше ворожо - як на елемент руїний».⁷ Але вже після встановлення союзу козацтва з церквою, завдяки сприянню у відновленні ієрархії останньої, ще донедавна верства, котра сприймалася суспільством як розбійнича, перетворилася на визволителів з-під лядської політичної та ідеологічної неволі.

У взаємодіях між гетьманською владою і владою церковною можна розрізнити кілька періодів, починаючи від останньої чверті XVI ст. і до кінця XVII ст.

Перший етап закінчується в першій половині XVII ст. Цей період розвитку відносин держава - церква і нація - релігія визначається формуванням національної релігії. «Найхарактерніша риса, що відрізняє православну церкву від католицької, це її національність - кожна православна церква - національна, тоді як католицька церква інтернаціональна в самій засаді своїй», - писав І. Огієнко.⁸ Особливої актуальності цей процес набув саме в даний період. Нерівне політичне становище Московії, України і Білорусії, коли перша була впливовою політичною державою, а останні входили до складу Речі Посполитої, диктувало відносини аж ніяк не на рівні державної політики, а переважно лише у сфері релігії, культури.

За часів литовсько-польської окупації, через відсутність власної держави православна церква була для українців чи не єдиним інститутом - політичним і релігійним, який уособлював інтереси населення. Поки родовита українська шляхта поступово залучалася до процесу колонізації і покатоличення, непривілейовані верстви зазнавали постійно зростаючого релігійного і соціального тиску, виправдати який вони не могли. Чужа релігія була непридатним засобом для сакралізації чужої влади. Тому не сакралізація влади, а її релігійна критика відрізняє цей період розвитку української духовності.

Поява козацтва, інтереси якого збігалися з прагненнями церкви легалізувати своє становище в суспільстві, підштовхнула ці два різні вектори до своєрідного союзу. Причинами даного об'єднання стали, по-перше, активність з боку духовенства (насамперед таких діячів, як Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Ісайя Копинський) у пошуку соратників для боротьби за забезпечення належних умов існування церкви; по-друге, прагнення козацтва легітимізувати свою владу шляхом сакралізації її з боку церкви, бо світоглядний вимір релігії містить у собі трансцендентний зміст. Отже, модерне переконання суспільства в тому, що будь-яка влада від Бога, знаходило своє ідеологічне оформлення в легітимності політичної влади. Якщо гетьман був символом незалежності України в політичному відношенні, то фігура Київського митрополита, підпорядкованого формально лише далекому Константинопольському патріархові, була синонімом самостійної України в духовному і культурному відношеннях.⁹

Перша половина XVII ст. - це період постійної внутрішньої боротьби за землю і просування у незаселені та рідкозаселені райони Малоросії. Головними учасниками цих подій були воеводи київські, старости і підстарости, шляхтичі, козаки і церква, яка відчувала потужну підтримку.

Однак висвячена патріархом Єрусалимським Феофаном ієрархія з митрополитом на чолі кардинально відрізнялася від попередніх ієрархів: ті ієрархи були шляхтичами за походженням і в силу своєї вишості, не тільки духовної, але і родової, мали значні амбіції щодо маєтностей. Їхня залежність від короля, в компетенції котрого було як призначення ієрархів, так і всі бенефіції, не сприяла зацікавленості в питаннях віри та обмежувала коло інтересів лише економічними проблемами. Тому унійна політика, що проводилася Польщею, знаходила підтримку і серед даної верстви. Але «новосформована ієрархія «Феофанового освячення» в політичному плані була в іншому становищі порівняно зі своїми попередниками минулих століть»,¹⁰ бо ця ієрархія, оголошена в королівських універсалах державними зрадниками, вже не могла розраховувати на підтримку ні короля, ні князів, ні татар, тому вслякю вітала владу козаків як захисників Русі і православної віри.¹¹ До того ж вона в більшості своїй мала народне коріння і була консервативною за своєю суттю. Отримавши великі права - право призначення митрополита самими єпископами у разі неможливості зносин з Константинопольським патріархом, контроль над ставропігійальними церквами, монастирями і братствами, вона підтримувала ортодоксальне православ'я, переймаючись питаннями віри і власного утвердження.

Однак союз православної церкви з козацтвом був доволі суперечливим. Так, ще П. Куліш зазначав, що видима злагода між церквою та козацтвом на початковому етапі утримувалася лише силою зброї останнього, оскільки воно потребувало збереження цього ілюзорного альянсу як релігійної санкції.¹² Зв'язки з козацтвом часто завдавали значної шкоди (пам'ять про спалення Могильова в 1596 році була ще свіжа в устах очевидців).¹³ Гетьмани вступали в союзи з Москвою, Волзькою ордою, кримським ханством, Польщею, калмиками тощо, керуючись передусім інтересами Січі, до того ж положення самого козацтва, особливо в 30-і роки, було доволі хитким внаслідок його внутрішньої незгоди і різновекторності зовнішньої політики. Православна церква в Україні прагнула перш за все забезпечити належні суспільні умови для існування духовенства і мати стабільні відносини з владою. Тому спостерігаємо негативне ставлення вищого духовенства, принаймні у першій половині XVII століття, до антиурядових виступів і зближення з лояльними до уряду лідерами, одним з яких був Сагайдачний.

Але з часом духовенство стає досить помітним у руському житті. Утиски православ'я зробили з нього свого роду національний символ, який об'єднав усі верстви населення. Боротьба з унією стала тією ідеєю, навколо якої об'єдналося все українське суспільство. І хоча православна церква України знаходилася у стані розколу і була поділена на ставропігії, які незалежно від Київського митрополита були пов'язані із Константинопольською патріархією, вплив релігії, особливо внаслідок реформаторської діяльності Петра Могили, значно зростає.

Як відомо, у кризові періоди релігійні ідеали і гасла часто виходять на перший план. В умовах відсутності національної держави церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, причому митрополит зберігав значний авторитет. Зміцнюючись ідеологічно, церква намагається активно впливати на політику. До того ж подальшому посиленню релігійного чинника в Україні сприяли тісні зв'язки зі шляхтою, яка в нових обставинах прагнула вже не тільки економічного утвердження, але й політичного. Серед представників вищої духовної аристократичної культурної еліти вихідці зі шляхти - архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький, єпископ Михаїл Копистенський та брат його Захарія, архімандрит Києво-Печерської лаври Гедеон Балабан, митрополити київські Петро Могила і Сильвестр Косів. На особливу увагу заслуговує думка П. Могили, який, керуючись політичними інтересами України, в своїх поглядах щодо співвідношення церковної і світської влади розглядав їх у двох часових площинах - сучасності і майбутності. Щодо майбутності, то перевага віддавалася сильному православному володареві, при якому духовенство може виступати в ролі радника. Для сучасності, коли державна влада належала польському королю, верховенство повинна була мати церква.¹⁴ Однак такого розквіту церква змогла досягнути саме при потужній підтримці козацької влади.

Отже, за відсутності централізованої державної влади, що протегувала б церкві, взаємини між церквою України і козацькою владою носили характер рівноправності. Обидві верстви - козацтво і духовенство, в силу історичних обставин потребуючи одна одної, реально впливали на політичний процес і прагнули одного - звільнитися від

польського панування, фізичного та ідеологічного. І хоча відносини іноді носили конфліктний характер, церква і козацтво міцно трималися одне одного, бо відчували взаємну потребу. Таким чином можемо стверджувати, що церковна влада і козацька існували паралельно.

Наступний етап, який розпочався з 1654 року, коли козацька влада отримала визнані Росією права на існування, можна охарактеризувати як період поступового одержавлення церкви, перетворення її на складову частину владного механізму, виконання нею ряду державних функцій тощо. І хоча активність духовних кіл як в релігійному, так і в політичному житті була досить високою (деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 рр.,¹⁵) нова політична ситуація внесла певні корективи у відносини козацької та церковної влади.

Визвольна війна 1648-1654 рр. дещо змінила відносини церкви і молодій державності. Релігійні гасла, яким надав політичного змісту Б. Хмельницький, щоб залучити до повстання всі прошарки руського суспільства, зробили православ'я домінуючою конфесією на території новоствореної козацької державності. До того ж, розуміючи роль релігійного чинника, і Б. Хмельницький, і його наступники допомагали церкві низкою універсалів, надаючи монастирям багато маєтків.¹⁶

Уже за часів Хмельницького після 1654 року українське вище православне духовенство, поставши перед альтернативою вибору між підпорядкуванням московській владі на чолі з патріархом чи гетьману, вибрало останнє через те, що гетьман, маючи потужний політичний вплив, міг розв'язувати конфлікти між московськими воєводами та київським духовництвом,¹⁷ і саме це надавало можливість останньому здійснювати своє право патронату над церквою, яке раніше належало королю.

Тому хоча ідея домінації духовної влади, котру київські церковні верхи пропагували напередодні повстання Хмельницького, а іноді і після нього (червоною ниткою проходить у творчості П. Могилы, Л. Барановича, С. Яворського), справляла значний вплив на суспільство, концентрація необмеженої військової та адміністративної влади в руках гетьмана суперечила їй. Держава, що формувалась внаслідок вдалого для козацтва повстання, розглядалась як особлива форма власності, котра проявляється у володінні (гетьманом, царем) певним народом разом з його матеріальними багатствами.¹⁸ Тому після ряду конфліктів Хмельницького з митрополитом Київським Сильвестром Косовим, який не сприйняв Переяславської угоди і не склав присяги на вірність московському цареві, церква зазнала поразки. Як зазначає Н. Яковенко, «... гетьманові вдалося не лише перебрати на себе верховний патронат..., але й нав'язати церковній верхівці тісні контакти зі східними патріархами..., і за їх посередництвом - досягнути визнання Церквою законності своєї політичної влади».¹⁹

Але обмеження політичної діяльності православного духовенства не могло відбутися відразу через те, що Православна церква в Україні як спеціальна національно-духовна інституція, була вкрай потрібна козацькій еліті,²⁰ адже новий суспільний лад потребував ідеологічно-правової легітимності існування. Тому в даний період церква політизується, використовуючись як аргументація козацької влади.

Після смерті Сильвестра Косова Україна характеризується наявністю митрополита на Правобережжі і «місцєблюстителя» на території Гетьманщини. Релігійні діячі беруть участь у створенні політичних документів, а гетьмани і старшина у своїх діях заручаються благословінням церкви. Так, наприклад, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, який певний час обіймав посаду місцєблюстителя Київської митрополії (1659 - 1661, 1670 - 1685) і брав участь в обранні майже всіх гетьманів післяхмельницької доби, виступав за національну і релігійну самостійність України, підтримував автономістичну політику Д. Многогрішного, обстоював автономію України при входженні до Московської держави. Баранович був активним співавтором «Глухівських статей», широко пропагував їх, тому з повним задоволенням писав: «Нині нашим правам є розгляд, вольності такі дані, про які ми молились. Ніколи бусурмани їх не дасть. Я свої вівці чернігівські з полками тогочасними (лівобережцями. - О. П.) звернув до царя».²¹

Однак політизація церкви була небезпечна передусім тим, що зводилися нанівець інтеграційні та комунікаційні можливості релігії. Це проявилось, зокрема, в тому, що церква стала так би мовити «негласно» виступати на боці тих чи інших політичних сил. Так, наприклад, патріархи могли накладати і знімати анафему залежно від розстановки

політичних сил. Зокрема, у 1670 році протопіп Романовський, що представляв інтереси Дорошенка - союзника султана, вимагав анафеми Многогрішному, яку і отримав від патріарха (Константинопольського. - **О.П.**). Коли ж через деякий час з Москви приїхав посол з проханням видати прощальну грамоту Многогрішному, Константинопольський патріарх теж її надав.²² Численні конфлікти між ієрархами українського православ'я - Й. Тукальським та Л. Барановичем, В. Ясинським та Л. Барановичем тощо - свідчили про те, що православної церкви в Україні як організації, що могла б проводити загальну світоглядну тенденцію, вже не було.

Так відбувалося ще й тому, що гетьмансько-старшинська влада знаходила військову підтримку з боку царизму. Через це гетьмансько-старшинське бачення проблеми України відскакало від проблеми ідейного згуртування, яке було в руках духовенства. Стан останнього був специфічний. Підпорядкування Константинопольському патріарху, яке через віддаленість і не впливовість останнього носило формальний характер, сприяло тому, що вища православна ієрархія в Україні намагалася встановити свою владу. Так, Л. Баранович на території Чернігівської архієпископії створив таку організацію, якої не мала навіть гетьманська влада, розділивши архієпископію на протопопії, населення яких у світоглядно-релігійному плані було підпорядковане архієпископу.²³ Однак ці протопопії не збігалися з полковим поділом. Це породжувало нерозуміння між гетьманською владою і владою духовенства. Вже Самойлович забороняє будь-яке спілкування українських ієрархів Гетьманщини з Московією.²⁴

Дані процеси носили не тільки двозначний, але й суперечливий характер. Це призводило до того, що світська влада не явно, а іноді і відверто, конфліктувала з владою духовною, що вносило відповідну дезорганізацію.

І хоча пізніше, в період політичної кризи, що в історії був влучно названий «Руїною» (1657 -1687 рр.), духовна влада вищих ієрархів, котра сприймалася населенням як вища трансцендентна сила, мала досить-таки потужний вплив: духовні лідери часто виступають як активні політичні діячі (М. Филімонович, Л. Баранович, Протопоп Романович), ідея захисту православ'я, яка так успішно спрацювала на початку XVII ст., в період українсько-польської війни 1648-1654 років, виявилася недостатньою для побудови власної державності, що формувалася. Це тому, що релігія, як правило, виступає лише моральною основою держави, хоча, за умов катастрофічного занепаду старих інтеграторів, може стати чи не єдиним дієвим консолідуючим чинником, каналом вкорінення потрібних ідей.

Переймаючись вузькими, переважно територіальними і матеріальними інтересами, козацька влада не врахувала цей фактор. Як зазначає проф. В.І. Шевченко, світоглядний аспект діяльності уряду Гетьманщини був досить обмежений. Низький рівень освіченості більшості гетьманів і претендентів на гетьманство (І. Брюховецький, І. Сомко, І. Самойлович, Д. Многогрішний), військове оформлення влади (гетьмани та їхні урядовці були перш за все людьми військового стану) сприяло тому, що владні кола мало чи зовсім не вникали у тонкощі політичних тенденцій, котрі відбувалися як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному житті.²⁵ Освіченість, високий рівень інтелекту - необхідність, без якої жодна особа чи група не здатна піднятися над масою, не в змозі організувати її, не може перейти від сьогочасних тактичних завдань до далекосяжних стратегічних планів. Тому козацтво на чолі з гетьманом замість того, щоб боротися за об'єднання усіх земель Русі-України, спираючись на підтримку Росії і православної церкви, було зорієнтоване на задоволення дрібних, поверхових, сьогоденних інтересів. Отже, саме влада в новосформованій державності давала демонстраційний матеріал церковним колам.

Через те, що церковна і світська політика цієї доби тісно переплітались (так, наприклад, церковна ієрархія Київської митрополії-єпархії, поступово стаючи потужним власником і усвідомлюючи свою роль, намагалася реалізувати багато власних суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не збігалися з позицією офіційної влади), конфлікт інтересів призводив до того, що козацька влада свідомо відштовхувала церкву в бік Московії. Так, наприклад, І. Брюховецький, добившись гетьманської булави, з метою послаблення впливу духовенства, зокрема Мефодія Филімоновича, який в той час займав посаду місцеблостителя Київської єпархії, пропонував Московії прислати на Київську єпархію великороса з Москви: «Щоб в Київ на митрополію, по указу державному, руського святителя з Москви було направлено ...».²⁶

А в 1675 році, коли помер митрополит Тукальський, гетьманська влада вже не порушує питання про обрання нового митрополита, залишаючись при місцеблостителі Л. Барановичі.²⁷ Ці дії були на руку московській владі, яка намагалася використати церковну політику в напрямку денаціоналізації (русифікації) українського народу, щоб досягти більш релігійно однорідного суспільства.

Фактор, який значно полегшував поглинання російським православ'ям церкви в Україні, полягав у релігійній, культурній і мовній близькості між українцями та росіянами. І хоча, як зазначав І. Огієнко, «тридцять два роки (1654 - 1686) боронило духовенство незалежність своєї Церкви»,²⁸ зупинити політичні тенденції було вже неможливо.

Таким чином, політика внутрішньої незгоди, яку не змогли подолати ні гетьманська, ні релігійна влада, як ніщо більше сприяла повному поглинанню молодого української державності. Тому як при Хмельницькому, так і після нього не було створено сильної держави. Отже, доля України залежала від політичних комбінацій Росії, Польщі, Туреччини. Православне духовенство, не знайшовши надійного гаранту свого існування з боку козацтва, за допомогою ж останнього підштовхувалось до потужної централізованої Московської держави під конкретні царські руки, що остаточно оформилося внаслідок зміни патріархату Константинопольського на Московський. Мрії гетьманів про самостійницьку роль в політиці по відношенню до Росії були приречені через відсутність методу об'єднання в цілісну територію. Все це разом призвело до того, що населення зневіривалося у владі і більше симпатизувало Московії, а, як відомо, будь-яка державність може існувати, насамперед, завдяки підтримці значних верств суспільства, кровно зацікавлених в її існуванні.

Отже, специфіка політики в Україні XVII ст. полягала у відсутності спільної мети, спільного розуміння України, що могло б об'єднати не тільки владну еліту та духовенство, а і рядове населення.

На жаль, і на сьогодні, незважаючи на освіченість суспільства і його меншу схильність до стереотипів, теж відмічається внутрішня різноорієнтація як владної еліти (президент і прем'єр), так і церковних кіл (УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ...), що посилює дезорганізацію українського суспільства і підриває авторитет як влади, так і церкви. Лімітрофність нашої країни сприяє постійному інтересу з боку як європейських, так і азійських країн.

Отже, неусвідомлення основ національної історії призводить до того, що в політиці і тепер переважають «посередники», які бавляться грою в партії. Спираючись на певну філософську аргументацію, одні політики в Україні тяжіють до того, щоб бути «мостом» між Києвом і Москвою, інші - між Києвом і столицями Заходу; всі вкупі вболівають за народ, а результат - політична, регіональна, релігійна криза. Тому лише власний шлях, побудований на знаннях українського суспільства, може сприяти утвердженню нашої держави, а основним засобом цього може виступити тільки релігійна, політична, національна єдність, яка можлива при наявності власної церкви і професійної далекоглядної політики.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К. 1992. - С. 282 - 310; Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К., 2005. - С. 165 - 167; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1679). - К., 1999. - С. 114 - 117; Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. - К., 1995. - С. 35 - 39; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К., 2005. - С. 432.
2. Когут З. Коріння ідентичності. - К., 2004. - С. 47.
3. Величко С. Літопис.: У 2 т. - К., 1991. - Т. 1. - С. 123; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. - Репринтне відтворення від 1977 р. - К., 1998. - Т. 2: XVII ст. - С. 71.
4. Блок М. Апологія історії. - М., 1986. - С. 10.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. - К., 1996. - Т. 2: Українське православ'я. - 367 с.; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: Проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX - поч. XX ст.). - К., 2001. - 584 с.; Филипович Л. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення. - К., 2000. - 333 с.; Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - 232 с.; Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України:

- Політологічний аналіз. - К., 1999. - 323 с.; Юрій М. Етногенез та ментальність українського народу. - 2-е вид., доп. - К., 1997. - 237 с.
6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. - К., 2001. - Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. - С. 295.
 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1992. - С. 249.
 8. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. - К., 1993. - Т. 1. - С. 7.
 9. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793 гг.): Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915. - С. 95.
 10. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К., 2005. - С. 166.
 11. Там само. - С. 167.
 12. Кулиш М. Отпадение Малороссии от Польши: В 3 т. - М., 1890. - Т. 3. - С. 161.
 13. Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т.- М., 1877. - Т. 3. - С. 64.
 14. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. - К., 1997. - С. 127.
 15. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793 гг.): Историко-юридический очерк. - Петроград, 1915. - С. 95.
 16. Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. - Репринтне видання. - К., 1997. - С. 244.
 17. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. - К, 2005. - С. 169.
 18. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - С. 187.
 19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К., 2005. - С. 432.
 20. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К., 1994. - Кн. 3: Кінець XVI-середина XIX ст. - С. 82.
 21. Письма преосвященного Л. Барановича. - Чернигов, 1865. - С. 69.
 22. Архив Юго-Западной России. - К., 1872. - Т.V. - Ч. I. - С.63
 23. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича (серія «Духовні скарби України»). - К., 2001. - С. 13.
 24. Архив Юго-Западной России. - К., 1872. - Т.V. - Ч. I. - С.67.
 25. Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI - поч. XVII ст.) - К., 1999. - С. 97.
 26. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 - 1687). - К.; Л., 2004. - С. 270.
 27. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. - Репринтне відтворення від 1977 р. - К., 1998. - Т. 2: XVII ст. - С. 327.
 28. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. - К., 1993. - Т. 1. - С. 132.

